

מלך החורף ומלך המשיח

יוסף דן

א

התפרצותה של השבתאות בסערה שסחפה את מרביתו של העם היהודי, אשר ניצב מיד לאחר מכן בפני המשבר הנוקב של המרת המשיח בשנת תכ"ו, מצויה במרכזו של תקופה ארוכה של תסיסה משיחית שקדמה כמאתיים שנה להופעת התנועה ונמשכה דורות רבים לאחר מכן.¹ כנקודת מוקד מרכזית, השבתאות של שנת 1666 מבטאה מצד אחד את ההתפתחויות במחשבה ובפעילות המשיחית בדורות שקדמו לה, ומצד אחר משפיעה השפעה רבת-השלכות על התופעות המשיחיות בתקופה שלאחריה. היא מהווה סיכום מעוצם של הזרמים והרעיונות בדורות הקודמים והפעלתם בשדה ההיסטוריה, ומעצבת תבניות מנחות לדורות הבאים – במתכונת חיובית של חיקוי ובמתכונת שלילית של בריחה והימנעות. משום כך דין הוא שכל ניסיון לערוך השוואה והקבלה בין המשיחיות היהודית למשיחיות הנוצרית יקבל משמעות יתר אם לא נתייחס לתופעות שוליות – הן בצד זה של המשוואה הן בצדה האחר – אלא נמקד את ענייננו בתופעה העיקרית והחשובה ביותר בתחום זה ביהדות, ובמקבילה נוצרית, שאף אם איננה המאורע החשוב ביותר בהיסטוריה של המשיחיות הנוצרית, היא בוודאי מרכזית ומייצגת מגמות עיקריות וזרמים חשובים

1 שאלה כבדת משקל היא עד מתי נמשך עידן משיחי זה בתולדות ישראל. ניתן להציע כי סיומו בראשית המאה התשע עשרה, בשעה שדעכו השבתאות ושלוחותיה, ועיקר הלהט המשיחי בחסידות אף פחת והלך, ולעומת זאת החלה התעצמות ההשכלה והרפורמה, התופעות הלא משיחיות. אולם גם תופעות של התקופה האחרונה – ובראשן המשיחיות של חב"ד – ומחקרים חדשים (כגון אלה של מורגנשטרן לגבי היסודות המשיחיים בעליות לארץ ישראל במאה התשע עשרה) מחייבים כנראה עיון מחודש בנושא זה, ולא מן הנמנע כי עלינו להניח כי 'תקופה משיחית' זו נמשכת והולכת גם בימינו, ועתידה מי ישרנו. ראו: 'דן, המשיחיות היהודית בתקופה המודרנית, תל-אביב תשנ"ט; הנ"ל, 'כפל הפנים של המשיחיות בחסידות', בתוך: ע' אטקס ואחרים (עורכים), במעגלי חסידים: קובץ מחקרים לזכרו של פרופ' מרדכי וילנסקי, ירושלים תש"ס, עמ' 299-316.

במערכת תופעות מורכבת זו. סקירה זו, המעמדת את מלך המשיח, שבתי צבי, עם מלך החורף, פרידריך החמישי, האלקטור של הפלטינט, מלך בוהמיה והמועמד הפרוטסטנטי לכס האימפריה הרומית הקדושה, מבקשת אפוא לבדוק בדיקה אנלוגית שתי תנועות משיחיות ולנסות להסיק מכך מסקנות אחדות לגבי אפיונה של התופעה המשיחית. עיקר ענייני בנושא זה הוא מן הצד הלשוני, במסגרת ניסיון מקיף להבין ולאפיין את ייחודה של הלשון המשיחית ביהדות ובנצרות.

השבתאות היא תנועה יוצאת דופן בתולדות ישראל לא רק במשנתה האנרכיסטית אלא גם בדמותה ההיסטורית המתפשטת (הדיפוזיט), המפורזת והמפוררת. במשך מאה וחמישים שנה התקיימו, קמו, נפלו, פשטו צורה ולבשו צורה עשרות רבות של חוגים, קבוצות, חבורות וזרמים של שבתאים, הן בתוך היהדות הן בין אלה שהמירו לאסלאם ולנצרות וקיימו את שבתאותם המפולגת במסגרתן של דתות אלה. המחקר בתולדות השבתאות רחוק עדיין עד מאוד מציורה של היריעה השלמה של התופעות השבתאיות לסוגיהן. הכיתות השבתאיות נקטו דרכים מורכבות ושונות זו מזו של הסתר, קונספירציה ואזוטריה, וכתבו חיבורים בדרכי הסתר רבות ונבדלות. אין דומה השבתאות הנסתרת בספר 'חמדת ימים' לזו שב'זוהר תניינא' לרמח"ל, כשם שאין דומה השבתאות שב'שירות ותשבחות' של בני כת הדונמה לזו שבסיפורי חלומותיו של יעקב פראנק. השבתאות הביאה לתולדות ישראל תופעה שלא הייתה ידועה כמעט קודם לכן, ובוודאי לא בקנה מידה נרחב כל כך: מציאותן של מחתרות נסתרות שנקטו שיטות מגוונות ביותר של קונספירציה. בניגוד למרבית התופעות הרותניות והרעיוניות בתולדות ישראל בזמן החדש, השבתאות התפרסה על פני כל תפוצות ישראל, במזרח ובמערב, בצפון ובדרום, ומגוון התופעות השבתאיות באיטליה ובפולין, בסלוניקי ובאיזמיר, בדמשק ובאמסטרדם, לא הבחין בין עדה לעדה. זאת, בניגוד לחסידות, שהייתה ונתרה תופעה אשכנזית מובהקת, וכן להשכלה, שעברו כמה וכמה דורות עד שהחלה להשפיע גם על היהדות בארצות המזרח.

מפליא הדבר שתנועה שבמרכז עולמה עומדת דמות של מנהיג – ומשיחיות, עלינו לזכור, פירושה בראש ובראשונה מנהיגות – לא הקימה במשך מאה וחמישים שנה שום מבנה מנהיגותי שעמד במבחן יותר מדור או שניים, ותוקפו ניכר מחוץ לתחום המצומצם שממנו צמח מלכתחילה. אמנם בראשיתה של התנועה הייתה סמכותם של שבתי צבי ושל נתן העזתי שלמה ובלתי מעורערת, אך לאחר מותו של שבתי צבי לא מצינו המשך רציף למרכז מנהיגותי בעל סמכות נרחבת. יעקב קירידו, ברוכיה, חיים מלאך, יהונתן אייבשיץ, משה חיים לוצטו, אברהם רוויגו, יעקב פראנק, ועשרות רבות כיוצא בהם לא יצרו רציפות ולא מיקדו סביבם חוגים וסיעות אלא תקופה קצרה בלבד. זאת, בניגוד לחסידות, שלמרות קיומה המפורר בעשרות עדות הקימה מבנה מנהיגותי רציף המתקיים זה שבעה דורות ויותר. רבים מן הצדיקים של עדות החסידים כיום הם צאצאים ישירים

ורציפים של דב בער ממזריטש ושל תלמידיו הקרובים. גם תנועת ההשכלה ותנועת הרפורמה יצרו, למרות הבדלים ופילוגים, מרכזים ומוקדים שהתקיימו ברציפות תקופה ארוכה. לא כן השבתאות: למרות האמונה הלוהטת במעמד המשיחי ואף בקיום האלוהי של יורשי שבתי צבי, לא נוצרה שום מסגרת ממוסדת שקנתה לעצמה סגולת אריכות ימים ורוחב יריעה גאוגרפי והיסטורי. תולדות השבתאות בחמישה-שישה הדורות שבהם התקיימה לאחר ההמרה הן פסיפס מגוון עד מאוד של תופעות הקשורות זו בזו קשר רופף וארעי, אך כל תופעה כזאת ממקדת סביבה תסיסה ודינמיות שהשפיעו על דמותה הרוחנית של התקופה ועיצבו אותה.

דיפוזיות מפתיעה זו של החבורות הנסתרות של השבתאים יוצאת מכלל יחידותה בשעה שאנו מקבילים לה תופעות משיחיות בעולם הנוצרי במאה השש עשרה ובמיוחד במאה השבע עשרה, כאשר עשרות אישים וחוגים תרמו לתסיסה המשיחית באמצעים שונים – החל במהפכנות צבאית ועד הגות חזיונית-אוטופית, ורבים מהם קיימו אורח חיים קונספירטיבי וביטאו עצמם בחבורות סתר. פרשת 'מלך החורף' היא אחד המוקדים הגלויים לתסיסה דיפוזית, נסתרת ברובה, שהקיפה כמעט את כל ארצות אירופה בתקופה זו.

משגה הוא לחשוב כי אנלוגיה מהווה הסבר היסטורי. כל תופעה רחבת-ממדים ומורכבת יונקת את משמעותה מן הנסיבות המיוחדות ומן הרקע התרבותי המאפיין אותה. בכל זאת, ניתוחה של אנלוגיה מקנה לעתים קרובות זווית ראייה המפקיעה את התופעה מכלל יחידותה ופותחת פתח לדיון על פי קריטריונים נרחבים יותר, וכך נוצרת אפשרות של הבחנה מעמיקה יותר במאפיינים היסטוריים ורעיוניים.

מטרתה של סקירה זו היא להציג אנלוגיה לתולדות השבתאות על ידי ניתוחה של מערכת תופעות היסטוריות שקדמו לשבתאות, אך מכילות מקבילות מפתיעות ורבות-עניין לאשר התרחש בה עצמה. היחס הכרונולוגי בין שתי המערכות הללו הוא כזה שתיתכן גם השפעה היסטורית של זו הנוצרית על היהודית, אם כי אין הוכחה מובהקת לכך. אולם אף אם הקשר הוא אנלוגי בלבד, יש בכך כדי להוציא מקצת מן המאפיינים של השבתאות מכלל יחידותם ההיסטורית, ולאפשר דיון השוואתי מאלף.

הנימוקים העיקריים לבחירתו של המאורע רב-ההשלכות הקשור ב'מלך החורף' לעריכתה של ההשוואה המוצגת כאן הם:

- א. השבתאות בישראל והתסיסה המשיחית האירופית, שהתמקדה בשנת 1620 בפרידריך החמישי מהפלטינט, הן ביטוי למגמות, זרמים ורעיונות שפעלו במשך דורות רבים קודם לכן והגיעו לביטוי מעוצם במאורע חד-פעמי, ולאחר מכן הוסיפו לפעול, בגלוי ובעיקר בסתר, במשך תקופה ארוכה, והיבטים אחדים לא איבדו את חיוניותם עד ימינו אלה.
- ב. בשני המקרים אין מדובר בתנועות מובהקות בעלות מנהיגות מרכזית, אלא

במכנה משותף כוללני לכיתות וקבוצות הפועלות לעתים קרובות באופן עצמאי וללא קשר מובהק ביניהן.

ג. במרכזן של שתי התופעות מצוי מאורע חד־פעמי, טראומטי, אישי, לא מוסבר, שהטביע את חותמו על גורלן ההיסטורי ועל עולמן הרעיוני של שתי התופעות: המרתו של שבתי צבי לאסלאם מצד אחד, ופחדנותו ובריחתו הפתאומית של פרידריך החמישי מן המערכה בהר הלבן ליד פראג מצד אחר. נדירים המקרים שבהם חולשתו האישית של משיח השפיעה השפעה מכרעת כל כך על גורלן של תנועות משיחיות, וכאשר הדבר מתרחש בקירוב זמן, יש בכך עניין רב. כתוצאה מכך, בשני המקרים לא ניתן היה ליצור מיתוס הרואי סביב דמותו של המשיח, אלא להפך – המאמצים הופנו ליצירתם של תירוצים פרדוקסליים להסברת הכישלון והחולשה.

ד. מציאותה של קטסטרופה היסטורית ורוחנית, שבר בלבה של ההיסטוריה, בשורש לידתן של שתי התופעות: גירוש ספרד מצד אחד, וחורבנה של ביזנטיון הנוצרית בידי התורכים מצד אחר.

ה. בשני המקרים ניתן לראות את ההתפרצות המשיחית כקשורה והדוקה בהתעצמות תפיסת הרע, עוצמתו ונוכחותו המתמדת בעולם המחשבה שממנו צמחו. המשיחיות הפרוטסטנטית מאופיינת לעתים יותר על ידי האמונה בנוכחותו של השטן בעולם, הוא האנטיכריסט (המזוהה לעתים קרובות עם האפיפיור), מאשר על ידי האמונה בנוכחותו המיוחדת של המשיח. השבתאות ינקה לא מעט מעוצמתה מכוח האמונה המעמיקה והולכת בשלטונו של הרע בעולם, תפיסה שקיבלה מסגרת מיתית מגובשת בתורת האר"י.²

ו. קיומו של קשר לקבוצת מקורות ראשוניים של שתי התנועות בספרות הקבלה העברית בספרד. התופעה הנוצרית הנדונה ינקה מספר ניכר של מושגים וציורים מן הקבלה הנוצרית, שהתבססה על תרגומים של ספרות הקבלה העברית החל משלהי המאה החמש עשרה. כפי שנראה להלן, הנוצרים הללו לא קיבלו מתורת הסוד העברית את ההיבטים המשיחיים דווקא, אולם יש בכך בכל זאת כדי לסמן מידה של קרבה ומגע לעולם הרוח והסוד של עם ישראל, שמהם ינקה השבתאות את לשונה ואת ערכיה.

2 על היחס בין משיחיות לתפיסת השטן, ראו: י' דן, 'ראשיתו של המיתוס המשיחי בתורת הקבלה של המאה השלוש־עשרה', בתוך: צ' ברס (עורך), משיחיות ואסכולוגיה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 252-239. וראו קובץ המחקרים בתולדות תורת הרע במיסטיקה היהודית: J. Dan, *Jewish Mysticism*, III, Northvale, NJ 1999, pp. 253-434

ב

פרטי הדברים בשש הסוגיות האלה יבוררו במידה מסוימת להלן, אך תחילה יש להציג שתי הערות מקדימות: האחת נוגעת לגרשם שלום ולמחקרי השבתאות שלו, והשנייה למעמדו של המושג משיחיות ביהדות ובנצרות.

קיים הבדל ניכר בין חוקר האמון על הלשון העברית הניגש לחקר השבתאות ובין חוקר שאין העברית לשונו העיקרית, והדבר נובע מן ההבדל בין הספר העברי המרכזי בנושא זה – 'שבת צבי והתנועה השבתאית בימי חייו', שפרסם גרשם שלום בשנת תשט"ז – ובין תרגומיו של הספר ללשונות אחרות. הכותרת העברית המתנוססת על הספר מביעה בבירור כי המוצג בשני הכרכים הללו הוא מחקר חלקי, ראשיתו של מפעל ולא סיומו. פעמים אחדות מזכיר שלום בספר כי נושאים חשובים יידונו בהמשך המחקר – ביניהם הדיון המפורט בתורת נתן העזתי ובתורת השבתאות בכללה. ברור הדבר כי שלום לא ראה בשני הכרכים שפרסם בחינת סיכום דבריו לגבי השבתאות, לא במישור ההיסטורי, שבו הוצגו עשר שנים בלבד, ולא במישור האידיאלי, שהעיסוק בו בכרכים אלה הוא בלתי שלם במובהק. שונה הוא אופיים של התרגומים של הספר ללועזית. באנגלית כותרתו של הספר היא *Sabbatai Sevi: The Mystical Messiah*, ובדומה לכך בלשונות אחרות.³ אין בכותרת זו – ובאופי הספר בכללו – כדי להעיד עד כמה חלקי הוא מחקר זה, וקשה לבקר חוקרים המסתמכים עליו כביטוי מלא של תפיסתו של שלום לגבי השבתאות בכללה. לפני הקורא העברי מצוי גם שלל המחקרים האחרים של שלום בנושא זה – רובם בעברית – שקיבץ וההדיר יהודה ליבס במהדורה משוכללת,⁴ והעיון בהם מעיד בבירור על התחומים הרחבים שעסק בהם שלום מחוץ לגבולות הקבועים בספרו העיקרי, מהם כאלה שהשלים את המחקר בהם ומהם שרק פתח פתח לדיונים נוספים.

בסמיכות זמן לפרסום התרגום האנגלי של הספר מסר שלום לדפוס כרך של מחקרים על השבתאות ושלוחותיה שפורסמו בכמות שונות קודם לכן. הספר ראה אור בירושלים בשנת תשל"ו.⁵ ניתן היה לראות אז – ועתה, עוד יותר – כי פרסומו של כרך זה היה ביטוי לייאוש של שלום מהמשך סדיר של המחקר בשבתאות במתכונת של שני הכרכים הראשונים. כשיצא ספר זה לאור, סמוך ליום הולדתו השמונים, ידע שלום כי לא יהיה סיפק בידו להשלים את כל שאיפתו בתחום זה, והסכים לפרסום חוזר של מאמריו העיקריים בנושא.

3 G. Scholem, *Sabbatai Sevi: The Mystical Messiah 1626-1676* (Bollingen Series XCIII), tr. R. J. Z. Werblowsky, Princeton 1973; ראו להלן, הערה 8. תרגומי הספר לצרפתית ולגרמנית נושאים כותרת דומה.

4 ג' שלום, מחקרי שבתאות, ההדיר יהודה ליבס, תל-אביב תשנ"ב. ביקורת על ספר זה, ראו: מדעי היהדות, 33 (תשנ"ג), עמ' 85-95.

5 ג' שלום, מחקרים ומקורות לתולדות השבתאות וגלגוליה, ירושלים תשל"ו. הספר כולל בין השאר מחקרים על הדוגמה ועל הפראנקיזם.

ביקשתי להדגיש עובדות אלה כדי להציג בפרופורציה הנכונה את העובדה כי במחקריו שפורסמו לא עסק שלום בשאלות הטיפולוגיות והאנלוגיות הקשורות בשבתאות. תנועה זו מוצגת בכתביו כפרי התפתחות אימננטית, המתבססת על מסכת היסטורית שראשיתה במשבר גירוש ספרד, המשכה בהתפתחותה של הקבלה בצפת, ויניקתה ממקורותיה המורכבים של המשיחיות היהודית. גורמים עיקריים ראה שלום בדמויותיהם של שבתי צבי ושל נתן העוזי, ובמידה פחותה בדמויותיהם של הוגי דעות שבתאים אחרים, כגון אברהם מיכאל קרדוון. האנלוגיה העיקרית שהציג שלום בעוצמה רבה היא זו שבין הפרדוקס של המרת המשיח לפרדוקס של משיח נצלם. מבחינה טיפולוגית כוללת שימשה השבתאות בידי שלום הפגנה חד-משמעית של מרכזיותו של הפרדוקס בהווה הדתית: הוא ביטא זאת בציטט המפורסם של דילתיי שקבע כמוטו בראש הספר.⁶

שלום הקדיש לשאלת הרקע לתנועה השבתאית בעולם הנוצרי את הסעיף האחרון בפרק הראשון של ספרו 'שבתי צבי'.⁷ הוא סוקר בסעיף זה את היסודות האפוקליפטיים והמשיחיים שהיו נעוצים בנצרות מראשיתה, את השפעתו של 'חזון יוחנן' על עולמה הרוחני של הנצרות, ואת התפתחותו של הניגוד בין הכנסייה הקתולית הממוסדת לבין המגמות המדגישות את הציפייה לביאתו השנייה של ישו. לגבי המשיחיות הימי ביניימית בנצרות, שלום משתמש במושג 'כיליאזם', ומתאר בפסקה מפורטת את דמותו ומשנתו של יואכים מפיורי, שהגיה את היסודות המפריים ביותר לתפיסת ההיסטוריה של הקוסמוס המוליכה אל ממלכת אלף השנים, עם הופעתו של האוונגליון הנצחי.⁸ להתפתחויות בנצרות לפני הופעת השבתאות ובזמנה הוקדשו שלושה עמודים בלבד,⁹ הכוללים אזכור קצר של כמה מהתופעות הכיליאסטיות הבולטות בדורות הראשונים של הרפורמציה ובתנועה הפוריטנית באנגליה. יש בסקירה זו של שלום ביטוי להכרתו כי המשיחיות הייתה כוח תוסס ופעיל בנצרות בתקופה שהופיעה השבתאות. לגבי קשר אפשרי בין השבתאות לתופעות אלה אומר שלום:

אין להגזים, כדרך שנהגו כמה מחוקרי ישראל, בהשפעתם של רעיונות כיליאסטיים

6 'הפאראדוקס הוא מסימני האמת; "הסכמה כללית" לעולם אינה בגוף האמת אלא בבחינת משקע של הבנה-למחצה, הנתפשת להכללות, משקע שיחסו אל האמת כיוס אדי הגפירת אל הברק שנתשירור ממנו'.

7 ג' שלום, שבתי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו, תל-אביב תשט"ו (להלן: שבתי צבי), עמ' 74-82.

8 והשוו דבריו כאן לניתוח ההשוואתי שערך בין תורתם של יואכים וממשיכיו לבין המקובלים במאה השלוש עשרה, בעלי תורת השמיטות (ולאחר מכן - 'ספר התמונה'), במחקרו על ראשית הקבלה: G. Scholem, *The Origins of the Kabbalah*, ed. and tr. R. I. Z. Werblowski, Princeton 1987, pp. 463-465; ג' שלום, הקבלה של ספר התמונה ושל אברהם אבולעפיה, בעריכת ר' ש"ץ-אופנהיימר, ירושלים תשכ"ב. דיון ראשון שלו בנושא זה, ראו: ג' שלום, ראשית הקבלה, ירושלים ותל-אביב תש"ח, עמ' 176-192.

9 שלום, שבתי צבי, עמ' 80-82.

אלה על התפרצותה של התנועה השבתאית עצמה. תנועה זו ניזונה, כפי שראינו, מגורמי פנים, ובכלל אין לשכוח שרק חלק מועט מאד של עם ישראל ישב באותן השנים בארצות פרוטסטנטיות, שהתנועות הכיליאסטיות הפכו בהן לכוח ציבורי ניכר, פחות או יותר. רק בגרמניה הצפונית ובהולנד קיימים תנאים המאפשרים בכלל השפעה ציבורית כזאת, שהרי הקומץ הזעיר של בני אנוסים בלונדון אינו יכול להיחשב כגורם רציני בדור ההוא. אין כל סימן שבהכנת הלכות היה לרעיונות הכיליאסטיים הנוצריים מקום של ממש. ואין גם כל הוכחה שהשערתם של גרץ ואחרים מבוססת, שלפיה נתעורר שבתי צבי הצעיר לחזונו המשיחי בהשפעת סוחרים אנגלים או הולנדים שנטו להשקפות אלו.¹⁰

שלום איננו עוסק כאן, מטבע הדברים, בשאלה ההפוכה, דהיינו, אפשרות השפעתה של השבתאות על המשיחיות הנוצרית, שהרי עניינו של פרק זה הוא הרקע להופעת התנועה השבתאית, ולא תוצאותיה. בשאלת התוצאות עסק שלום במידה ידועה בדיוניו על התנועה הפראנקיסטית, אך גם כאן בצמצום ובוהירות רבה. ברור הדבר כי נטייתו העיקרית הייתה הדגשת היסודות האימננטיים בהתפתחותה של השבתאות, שכן הדברים משולבים בפולמוס המתמיד שלו כנגד אנשי 'חכמת ישראל', אשר מחמת הרתיעה והבושה שחשו נוכח תופעה זו ביקשו להדגיש הדגשת יתר את מקורותיה הלא יהודיים.

בין אם ביקש שלום לעסוק ביריעה רחבה במעמדה של השבתאות במכלול התופעות המשיחיות בדתות אחרות ולא היה סיפק בידו, בין אם לא התכוון לעשות זאת, דומה שמחקר בתחום זה הוא חיוני כיום לצורך הבנתה העקרונית של השבתאות, בד בבד עם העמקת העיסוק ברבדיה ההיסטוריים, הרעיוניים והאישיים האחרים. הדברים הבאים מבקשים להרים תרומה להתפתחות המחקר בכיוון זה.

הסוגיה השנייה הדורשת הערה מוקדמת עניינה הבהרה טרמינולוגית. המושג 'משיחיות', כפי שהוא משמש בחקר תולדות ישראל ותולדות המחשבה היהודית, הוא מושג שאין לו מקבילה בחקר התופעות הדתיות בחיים הרוחניים של אירופה. דרכה של טרמינולוגיה שהיא משפיעה השפעה ניכרת על תחומי העניין ועל דרכי ההבחנה של תופעות, והעדרו של מושג זה ממילון המושגים הדתיים האירופי הביא לכך שגם התופעות הכרוכות בו אינן זוכות תמיד למידת ההבלטה הראויה להן. בדרך כלל המצב הוא הפוך: אנו נוטלים מן המחקר האירופי מושגים המשמשים אותו, ומקנים מתוך כך מעין צביון אירופי לתופעות יהודיות אף בשעה שאין לכך הצדקה מלאה. במקרה זה דווקא השימוש במושג במשמעותו הנוהגת בחקר תולדות ישראל מסייע, לפי דעתי, להבהרתם של הדברים ולמיקוד ההבנה בהתרחשויות אירופיות שיש להן מקבילות בעולמה של היהדות.

אין פלא בדבר שהמושג 'משיחיות' איננו משמש את עמיתינו האירופים בשעה שהם חוקרים תופעות דתיות בימי הביניים ובזמן החדש. שורש הדבר נעוץ בהבדל בין היהדות לנצרות בשימוש במושג 'משיח'. זהו, כמובן, מושג משותף לגמרי לשתי הדתות, ומקורו היהודי המקראי איננו מוטל בספק – 'כריסטוס' הוא תרגום השבעים למושג המשיח המקראי. אולם בנצרות שמורה מילה זו לדמות מיוחדת וחד־פעמית שהופיעה בעבר, ואילו ביהדות מילה זו היא כינוי לתופעה עתידיה שפרצופה איננו מוגדר בדיוק. אם מתרגמים את המושג העברי 'משיחיות' ללשון אירופית, התוצאה היא 'כריסטולוגיה' או 'Christianity', מושג שיש לו משמעות אחרת לגמרי. בניסוח אחר: מאחר שבלשונות אירופה המושגים 'נצרות' ו'משיחיות' זהים לגמרי, אין בלשונות אלה מושג משורש זה המתייחס לתופעות המכונות בעברית בשם 'משיחיות'.

במקום מושג זה, חקר הדתות באירופה משתמש במערכת מורכבת ומסועפת של מושגים: כיליאזם או מילניאריזם, אסקטולוגיה, אפוקליפטיקה, פְּרוֹוִיָּה, אוטופיה וכיוצא בהם, מושגים שכולם, מצד אחד, מצומצמים ומדויקים מהמושג העברי 'משיחיות', ומצד אחר, תחולתם חורגת מגבולותיו של מושג זה, כגון אסקטולוגיה, המשמשת גם לגאולת־הנפש של הפרט שלא במסגרת היסטורית. בדומה לכך גם המושג הנוצרי 'גאולה' (redemption) מתייחס לגאולת־הנפש הנוצרית האינדיבידואלית בצורה שונה לגמרי מהגאולה המשיחית במסגרת יהודית. לעומת זאת, בדרך כלל לא יקשר חוקר נוצרי את המושג 'אוטופיה' עם מושגי הגאולה האחרים, בעוד שביהדות – ונראה לי, בצדק – מושג זה קשור במערכת המושגים המשיחית (וכך ננהג להלן בסקירה זו).

ולשם הבהרה: אני משתמש כאן במושג 'משיחיות' במשמעותו הרחבה יותר, הכוללת תופעות שאין במרכזן דמות אישית של משיח (כגון, קבלת האר"י), אך הן מבטאות פעילות רוחנית־דתית המכוונת לשינוי פניה של המציאות ולהבאת הגאולה. אף על פי שמושג זה נעוץ היטב בצורה אותנטית בחוויה הדתית היהודית, יש הצדקה – כפי שנראה להלן – להשתמש בו לגבי תופעות נוצריות, והוא מסייע להבנתן ולחשיפת הקשרים ביניהן.

ג

התופעה המשיחית הנוצרית, שהגיעה לביטוי מעוצם בחורף של שנת 1620, מהווה המשך רציף לתסיסה רעיונית, דתית ופוליטית שהחלה במחצית השנייה של המאה החמש עשרה בחוגי ההומניסטים האיטלקים, בעיקר בפירנצה. הופעתה של הקבלה הנוצרית היא אחד הביטויים לתסיסה זו,¹¹ והקשר בין התופעה למקורות עבריים מסוימים – קשר מוגבל

11 הביבליוגרפיה המקיפה והמעודכנת ביותר על חקר הקבלה הנוצרית נתפרסמה לאחרונה כנספח למהדורה האיטלקית של ספרו של יוהנס רויכלין, 'על חכמת הקבלה'. ראו: J. Reuchlin, *L'Arte Cabbalistica*, G. Busi and M.S. Campanini (eds.), Florence 1995

ומסויג – נותר בעינו במשך כל תולדותיה. המאפיין העיקרי של תסיסה זו הוא השינוי בתפיסת הלשון ומעמדה בעולמה של הדת לעומת המוסכמות הרגילות של ימי הביניים ושל תקופת הרנסנס.¹² בבית מדרשו של מרסיליו פיצי'נו, הפילוסוף והמתרגם הנודע של כתבי אפלטון, פלוטינוס והרמס טריסמגיסטוס מיוונית ללטינית, הונח היסוד לגישה חדשה ומהפכנית ללשון. התפיסה החדשה ינקה במידה רבה מן הטקסטים ההרמטיים שנתגלו ותורגמו בבית מדרש זה בפירנצה בחסותו של הנסיך לורנצו דה מדיצ'י ('המפואר'),¹³ ובאותה מידה היה העניין הרב בטקסטים אלה ביטוי לתפיסה מהפכנית זו. ניתן לנסח את הדברים באמרתו של הרוזן ג'ובני פיקו דלה מירנדולה, תלמידו המובהק של פיצי'נו, שקבע כי האמת מובעת על ידי הלא מובן, יותר מאשר על ידי המובן. אמרה זו מובאת בהבלטה גם בספרו של יוהנס רויכלין 'על חכמת הקבלה', שיצא לאור ב־1517, בשנה שפרסם מרטין לותר את תשעים וחמש התזות שלו (ושניהם הוחרמו יחד בבולה של האפיפיור משנת 1520).¹⁴

העדפת הלא מובן על המובן מצאה את ביטויה במכלול מורכב של תפיסות לשוניות ואידאיות, שהביאו, דרך משל, לקידוש מופלג של ההירוגליפים המצריים (שבאותה תקופה לא ידעו כמובן איש לקוראם, ומשום כך יכול היה כל הוגה דעות לקוראם כרצונו), כמכילים סודות נשגבים. הדברים השתלבו בהערצת מצרים הקדומה, אליליה וסמליה, לעתים מתוך קשר לדמותו האגדית של הרמס טריסמגיסטוס. דמות זו, שיוחסה לה הספרות ההרמטית שניתרגמה עתה ללטינית, נזכרת במקומות אחדים בספרות אבות הכנסייה הראשונים, ונתפסה כבת דורו של משה רבנו וכביטוי עיליון למדע ולפילוסופיה של העולם העתיק. את התערובת של יסודות אסטרולוגיים, מאגיים ופולחניים קדומים שבספרות ההרמטית, שהתחברה ככל הנראה בשלהי העת העתיקה במצרים – ספרות זו מבטאה את תחושת הירידה והאבדן של התרבות המצרית הקדומה, וכוללת גם יסודות גנוסטיים מסוימים – פירשו פיצי'נו וממשיכיו כמאחדת בתוכה את גרעיניה של היהדות, הנצרות

12 יש מידה ניכרת של אכזבה בהיווכחות שאף המחקר החדש ביותר בתולדות הרנסנס האיטלקי לא מצא עדיין לנכון להבליט בצורה הראויה את היסוד הלשוני המהווה תשתית לתפיסות העולם של המגמות הוויזיות השונים ברנסנס. דווקא לגבי הקבלה הנוצרית ניכרת תוהו מסוימת. ראו המאמרים של ג'וליו בוס'י ושלי: J. Dan, 'The Kabbalah of Johannes Reuchlin and its Historical Significance', in: idem (ed.), *The Christian Kabbalah: Jewish Mystical Books and Their Christian Interpreters*, Cambridge, MA 1997, pp. 55-95; G. Busi, 'Francesco Zorzi: A Methodical Dreamer', *ibid.*, pp. 97-125

13 לפי המסופר, כאשר התגלו הטקסטים ההרמטיים (שאולי הביאו לאיטליה נזירים פליטים מביזנטיון, שנכבשה בידי התורכים זה לא מכבר), דרש דה מדיצ'י מפיצי'נו להפסיק את עבודתו על תרגום כתבי אפלטון ולפנות לתרגומם ולפירושם של הטקסטים הללו, וכן עשה.

14 ראו: י' דן, 'תורת הקבלה של יוהנס רויכלין ומשמעותה ההיסטורית', בתוך: א' רביצקי (עורך), מרומי לירושלים: ספר זיכרון ליוסף ברוך סרמוניטה (מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, יד), ירושלים תשנ"ח, עמ' 457-486. לעניין החרם, ראו שם, עמ' 458 והערה 9.

והפילוסופיה היוונית למקשה אחת.¹⁵ מבין חכמי יוון נתפס דווקא פיתגורס כצינור־המעבר המבטא את האמת הדתית המונותאיסטית־הנוצרית הנצחית ומאחד אותה עם המדע המצרי והיווני ועם הפילוסופיה היוונית. כאן השתלבה הקבלה הנוצרית שילוב אותנטי, ובעלי הקבלה הנוצרית אימצו את טענתה של הקבלה העברית בדבר קדמותה ומוצאה בהתגלות למשה על הר סיני. השמות הקדושים היהודיים, הן אלה המקראיים הן אלה שבספרות הקבלה, מצאו את מקומם הנאות במסכת השוללת את הסמנטיקה ומעמידה מעליה את מערכות הסימנים חסרי המשמעות הקומוניקטיבית, הרמוזות, לדעתם של בני אסכולה זו, לאמת שמעבר לזמן, לאמת העליונה שהיא גם האמת הנוצרית. כאן מוצאים אנו את המפגש בין הציור המצרי של השמש, האל רַע, שזוהה עם דמויות שונות בפנתאון הסינקרטיסטי של התקופה ההלניסטית, לבין הציור העברי של שם הוי"ה, שנתפס כמכיל קדושה עליונה במקורות נוצריים מרכזיים שקדמו הרבה לרנסנס,¹⁶ רעיון שפיתחו בהרחבה רבה המקובלים הנוצריים.¹⁷ צירוף זה היה במאה השבע עשרה לסימן המובהק ביותר של הרזיקרוסיאניות, ואורה של שמש־הוי"ה זו זרחה על הזיווג הקדוש של פרידריך החמישי עם אליזבת סטיוארט.¹⁸ מסכת תופעות זו הייתה נוצרית מובהקת, ואין לטעות ולחשוב כי הדומיננטיות של היסודות הלא נוצריים בתוכה – הפגניים, המצריים והיווניים בצירוף היסודות היהודיים – מפקיעים אותה מכלל שילובה המלא בעולם המחשבה הנוצרי. הנצרות נתפסה על ידי הוגים אלה כמכלול האמתות האלוהיות הנצחיות, ומשום כך כל אמת שהיא היא בהכרח נוצרית. רק כך ניתן להבין את התזות המאגיות, הקבליות והאחרות הממלאות את ספרו של פיקן, כהוכחה לאמתותה של הנצרות.

הדיונים בתפיסת הלשון, הן לגבי האסכולה הפלורנטינית הן לגבי ההתעוררות הרזיקרוסיאנית ושלוחותיה המורכבות, לא הדגישו כל עיקר את היסוד האסכטולוגי, ואף המשיחי המובהק, הגלום בתפיסה המחודשת, שהשפעתה במאה השבע עשרה הייתה

15 עולם כמנהגו נוהג: השומו מאמרו של פרפולה, אלא שאצלו 'אשור' היא מקורן של הקבלה ושל הפילוסופיה היוונית, של המונותאיזם ושל כל דבר חשוב אחר: S. Parpola, 'The Assyrian Tree of Life: Tracing the History of Jewish Monotheism and Greek Philosophy', *JNES*, 32 (1993), pp. 161-208. פרסומים מאוחרים יותר של פרופ' פרפולה טוענים לזוהות בין המקורות האשוריים והקבליים לבין הבשורה הנוצרית. ראו: י' דן, על הקדושה: דת, מוסר ומיסטיקה ביהדות ובדתות אחרות², ירושלים תשנ"ה, עמ' 257 הערה 50.

16 על תולדות שם הוי"ה במחשבה הנוצרית, ראו: דן (לעיל הערה 14), והספרות המצוינת שם בעמ' 463 הערה 21. חשוב במיוחד מחקרה של אנה ספיר־אבולעפיה, המוקדש בחלקו לפטרוס אלפונסי, כתיבו ומקורותיו, וכן ההסתמכות על אודו לגבי מקור השילוש הנוצרי בשם הוי"ה־A. Sapir-Abulafia, *Christians and Jews in the Twelfth-Century Renaissance*, London and New York 1995, pp. 96-97

17 ספרו הראשון של רייכלין בתחום זה הוקדש לשם זה, *De verbo mirifico*, שיצא לאור לראשונה בבול בשנת 1494. ראו: דן, שם, עמ' 471 והערה 39 שם.

18 ראו גלופה 13 (ליד עמ' 56) בספרה של ייטס (להלן הערה 34).

מרחיקת לכת מאוד. במידה שנוקקו החוקרים לכך, הם השתמשו בביטויים ממותנים, נוסח המילניאריזם הגנוז בתפיסות האלה. הדבר מפתיע, שכן הדברים נוגעים לא רק לתופעות רוחניות מרכזיות, אלא הם חיוניים להבנת אירועים היסטוריים מכריעים בתולדות אירופה, ובעיקר מלחמת שלושים השנה והמהפכה הפוריטנית באנגליה. אחד המאפיינים רבי-המשמעות של מערכת תופעות זו היה תחייתם של הרעיונות האפוקליפטיים-ספיריטואליסטיים מבית מדרשו של יואכים מפיורי, במאה השלוש עשרה.¹⁹

הפרוטסטנטיות היא שגרמה להתערערות המוסכמות הקודמות בתחום תפיסת הלשון ופתחה את השער להתגבשותו של היבט משיחי הטמון בתוך ההווה הלשונית. הכיתות הפרוטסטנטיות לא קיבלו עליהן את קידוש הלטינית (ובעקיפין, היוונית) על ידי הכנסייה. תרגום המקרא ללשונות הדיבור, ובראש ובראשונה לגרמנית בידי לותר, והשימוש בלשונות אלה בפולחן הדתי היוזימי, דרשו התבוננות מחודשת בשאלת מהותה של הלשון ויחסה אל האמת הארצית והאמת האלוהית. האיבה לסכולסטיקה הזינה את ההסתייגות הגוברת והולכת מתפיסת הלשון האריסטוטלית, הסתייגות שכבר ניכרה היטב בתפיסות הלשון שפיתחו ההומניסטים באיטליה. כך מוצאים אנו בסוף המאה השש עשרה ובראשית המאה השבע עשרה, באותם מתחמים רעיוניים שבהם צמחה הרזוקרוסיאניות, ביטוי זלול מובהקים בתפיסת הלשון הקומוניקטיבית. האמונה כי לשון מוסכמת יכולה לבטא אמת אלוהית נשגבה ונסתרת איבדה את זכות קיומה משעה שקידושה של הלשון הלטינית בידי ההווה הכנסייתית הקתולית וגם הפולחן המסורתי איבדו את תוקפם. ממילא נדרשה התבוננות מחודשת ביסודותיה הדתיים של תפיסת הלשון – בראש ובראשונה בשני סיפורים שבספר בראשית המהווים תשתית בלתי נמנעת לתורת לשון המבוססת על המסורת המקראית: קריאת השמות בידי אדם הראשון, ומעשה מגדל בבל.

כיצד ידע אדם הראשון את שמותיהם האמתיים של היצורים? אין ספק, לפי דעתם של הוגי הדעות שאנו עוסקים בהם – חוגיהם של ג'ון די, ויהנס ולנטין אנדריאה, והפוריטנים באנגליה – ששמות אלה היו נעוצים במהותם הפנימית של היצורים.²⁰ משמע, מי שניחן בכושר ההבחנה ובתבונה הדרושה לכך, יכול על ידי ההתבוננות בדברים עצמם לחשוף את

19 על כך ראו: י' דן, אפוקליפסה או ועכשו, תל-אביב תש"ס, עמ' 133-174; B. McGinn, *The Calabrian Abbot: Joachim of Fiore in the History of Western Thought*, New York 1985; idem, *Visions of the End: 'The Trinity in History'*, עמ' 161-203. השוו: *Apocalyptic Traditions in the Middle Ages*², New York 1998, pp. 259-283; idem, *Antichrist: Two Thousand Years of the Human Fascination with Evil*, New York 1994, pp. 173-230

20 על כך בפירוט, ראו: H. Ormsby-Lennon, 'Rosicrucian Linguistics: Twilight of a Renaissance Tradition', in: I. Merkel and A.G. Debus (eds.), *Hermeticism and the Renaissance: Intellectual History and the Occult in Early Modern Europe*, London 1988, pp. 311-341

שורשם הלשוני, את הביטוי המקורי שמכוחו נבראו וממנו נובעת מהותם. האל קבע, לפי זה, בתוך הבריאה סימנים מיוחדים, נסתרים, המאפשרים 'לקרוא בספר הטבע' ולדעת את לשונה של הבריאה. לשון זו איננה הלשון ההסכמית של בני האדם אשר, לפי תפיסתם של הוגי דעות אלה, תורת אריסטו מייצגת אותה והסכולסטיקה והכנסייה מאמצות אותה, היינו, הלשון הלטינית (והיוונית), אלא זו לשון סתרים אלוהית, שמקצתה מתגלה ליודעי ח"ן, והיא לשון מהותם של הדברים ולא כינויים החיצוניים, המלאכותיים, שהקנו להם בני האדם.

תוצאותיה של תפיסה זו היו מפליגות, והן משתרעות על פני תחומים אחדים. הרעיון המבריה מספר תופעות מרכזיות הנובעות ממנה הוא תורת ההרמוניה הקוסמית,²¹ הקובעת קשר נסתר בין ההווה הארצית להווה הקוסמית והאלוהית. תפיסה זו, שינקה הן ממקורות נאו־אפלטוניים הן ממקורות עבריים – ובעיקר מ'ספר יצירה', שהוא הטקסט העברי שזכה לתפוצה ולהשפעה הגדולה ביותר במסגרת מה שקרוי 'הקבלה הנוצרית'²² – היא שיצרה את ההנמקה לכך שמערכות הסימנים חסרי המשמעות המובהקת במציאות, כגון שמות הקודש, הסימנים ההירוגליפיים, מערכות הסימנים והטרמינולוגיה של האלכימיה והאסטרולוגיה, הם המשקפים את האמתות העליונות הנסתרות, הנתונות בהרמוניה לשונית־סמיוטית עם המערכות הארציות. קביעותיו של 'ספר יצירה' בדבר האחדות הפנימית של הקוסמוס, הזמן (=ההיסטוריה), והאדם ('עולם, שנה, נפש'²³), המתבטאת באותיות האלף־בית, משעה שאין הן נתפסות כמרכיבים של לשון סמיוטית קומוניקטיבית אלא כסימנים סמיוטיים המבטאים את הקשר בין התחומים השונים של המציאות, נתפרשו פירושים נרחבים ביותר על ידי הוגי הדעות במאות השש עשרה והשבע עשרה. חלק

21 החיבור הראשון של מקובל נוצרי המוקדש להרמוניה הקוסמית ברוח זו הוא הספר *De harmonia mundi totius cantica tria*, של Francesco Zorzi (Giorgio), שנדפס בוונציה בשנת 1525, והוא נושא מרכזי בספר *De occulta philosophia* של Agrippa von Nettesheim, שנדפס בקלן בשנת 1533. הביטוי המובהק לתפנית הרזיוקרוסיאנית של תפיסה זו ניתן בספרו הגדול של רוברט פלאד:

R. Fludd, *De praeternaturali utriusque mundi historia*, Frankfurt 1621

22 על תולדות הדפסתו של 'ספר יצירה', ראו: 'דן וא' ליבס (עורכים), קטלוג ספריית גרשם שלום, א, ירושלים תשנ"ט, עמ' 87–91. תרגומו הלטיני של גיום פוסטל נדפס בפריס בשנת 1552. הטקסט העברי עם תרגום לטיני (וכן פירוש 'ספר יצירה' המיוחס לראב"ד) נדפס במנטובה בשנת 1562.

23 מבנה הקוסמוס של 'ספר יצירה' מבוסס על ההרמוניה האחדותית בין שלושת תחומי: 'עולם' – קוסמוס, גרמי השמים; 'זמן' – שנה, חודש, שבוע, יום, עונת שנה; 'נפש' – האדם כאינדיבידואל, הנתפס בעיקר מבחינה פיזיולוגית. לשלושת אלה מקבילים שלושת היסודות – אוויר, מים, אש – שנבראו באותיות א"ש, ויש להם ממדים נוספים – זכר ונקבה, טוב ורע ותמורה, הנתפסים מבחינתם הדקדוקית כמאפיינים של מבני הלשון. משמע, 'ספר יצירה' כולל את תפיסת המיקרוקוסמוס־מקרוקוסמוס, ההרמוניה בין האדם למציאות, בחינת פרט בתוך מערכת מורכבת ומסועפת הרבה יותר, המתבססת על בריאת העולם באמצעות אותיות האלף־בית הערוכות במתכונת של חוקיות דקדוקית, שהיא גם החוקיות הטבעית. ראו: דן, על הקדושה (לעיל הערה 15), עמ' 234–268, ושם ביבליוגרפיה מפורטת.

מהפירושים האלה נשאו אופי מיסטי, אחרים שימשו למטרות מאגיות, ואילו אחרים שימשו בסיס לקביעות מדעיות; לעתים קרובות שימשו שלושת הכיוונים הללו יחד בכתביהם של מדענים-מיסטיקנים-הוגי דעות. תורות ה־*harmonia mundi* קבעו תשתית לשונית לדת ולמדע, למיסטיקה ולמאגיה.

בתפיסה זו כשהיא לעצמה לא גלום בהכרח יסוד אסכטולוגי. היא מקובלת ביהדות, הן בנגלה הן בנסתר, מבלי שתתחייב ממנה תפיסה משיחית. היא נוגעת לתחום מעשה בראשית יותר מאשר לתחום אחרית הימים. אולם הדבר נובע בקונטקסט היהודי מן האמונה העמוקה ברציפותה ובמקוריותה של הלשון העברית, לשון האל, החכמה האלוהית, התורה והבריאה.²⁴ לא כך היו פני הדברים אצל הוגי הדעות הנוצרים. לפנייהם עמדה השאלה: לשון זו שחשף אדם הראשון מתוך ההתבוננות בנבראים – היכן היא? הפרוטסטנטים, על כל כיתותיהם וזרמיהם, לא יכלו לזהותה עם הלטינית הכנסייתית השנואה. היו בהם רבים שזיהו אותה עם העברית, אך מכל מקום, זו לשון אבודה שיש לגלותה מחדש.

האסמכתא לכך מצויה בסיפור במגדל בבל. הלשון האלוהית המקורית אבדה לבני האדם בעקבות חטאם במגדל בבל (ובנוסח אחר המצטרף לכך, בשעת הגירוש מגן עדן, יחד עם החטא הקדמון). זו ה'שבירה' המפרידה בין האדם לאמת האלוהית הלשונית שידע אדם הראשון. גילויה המחודש של לשון נסתרת זו הוא אפוא בבחינת חזרה אל האמת הקדומה שלפני החטא ולפני העונש, אל ההוויה של גן עדן ושל אדם הראשון בטרם חטא, אל הבריאה בטהרתה. תפיסה זו אפשרה לזהות את הכנסייה ואת לשונה, יחד עם הפילוסופיה האריסטוטלית והסכולסטיקה, עם המשבר של בלילת הלשוניות, ואילו התחייה הפרוטסטנטית היא ראשיתה של החזרה אל ההוויה שלפני החטא – הן חטאו של אדם הראשון, הן חטאה של האנושות במגדל בבל. גילויה של הלשון הסודית של הבריאה, הלשון האמתית המגלמת את מהותם של הדברים, נעשה אפוא מעין תיקון השבירה הקדומה, ותחייתה של ההוויה השלמה, הנקייה מפגם. בדרך זו הפכה חשיפת הלשון האמתית לחלק מן התהליך המשיחי, תהליך הגאולה והתיקון, השמדתה של ההוויה הפגומה של הכנסייה ולשונה, ותחייה של לשון האמת, הלשון הטבועה במהותם של הדברים.

עוצמתם של הדברים נבעה במידה רבה מהיותם מיוזג אותנטי ועמוק בין תורת הלשון האפלטונית לבין הציור המקראי של קריאת השמות על ידי אדם הראשון. התפיסות האפלטוניות והנאו-אפלטוניות בדבר הקשר המהותי הפנימי, הנסתר והאנלוגי-מאגי שבין הדברים לשמותיהם (קשר שמבטאו הבולט ביותר במאה העשרים הוא ולטר בנימין,

J. Dan, 'The Name of God, the Name of the Rose and the Concept of Language in Jewish Mysticism', *Jewish Mysticism* (above note 2), pp. 131–160; G. Scholem, 'The Name of God and the Linguistic Theory of the Kabbalah', *Diogenes*, 79 (Fall 1972), pp. 59–80; *ibid.*, 80 (Winter 1972), pp. 164–194. במיסטיקה יהודית, אלפיים, 15 (תשנ"ח), עמ' 9–119.

והדברים ניכרים היטב בתפיסתו של גרשם שלום), הודגמו היטב בפועלו של אדם הראשון בשעה שקרא בשמותם של היצורים. תפיסות אלה יצרו רציפות הדוקה בין הגיגיהם של הפרוטסטנטים בהידלברג ובלונדון לבין אלה של חכמי האסכולה הפלורנטינית בסוף המאה החמש עשרה ובראשית המאה השש עשרה, ובעיקר פיקו דלה מירנדולה ויוהנס ריכלין, אשר אימצו את התפיסות הלשוניות האפלטוניות בתוך מסגרות ההרמטיות והקבלה הנוצרית ודחו בחריפות את האריסטוטליות ואת הסכולסטיקה. היסוד המשיחי איננו מובהק בכתביהם של הומניסטים אלה, שתורתם גובשה לפני התלקחותה של הרפורמציה, והם לא ניזונו מן האיבה החריפה כלפי הכנסייה ומורשתה. בני חוגם של ג'ון די, יוהנס ולנטין אנדריאה ורוברט פלאד, לעומת זאת, אשר זיהו את הכנסייה עם האנטיכריסט, זיהוי שהציב במרכזה של דרמה משיחית, הקנו גם לתורתם הלשונית אופי משיחי, לעתים רדיקלי. גילוייה של הלשון האלוהית המקורית משולב עם הדרמה של אחרית הימים, עם התגשמותה של האוטופיה, והוא המקנה קדושה לחבורות הסתרים שבתוכן אצורה האמת הנסתרת.

אריגת הדברים בקונטקסט הכללי של תורת הלשון האפלטונית, ושל סיפורי בראשית על אדם הראשון ועל מגדל בבל, העניקה לתפיסה אופי בלתי תלוי ביהדות. סיפורי המקרא הללו מצויים בפתיחה הכלל אנושית לספר בראשית, לפני אברהם ולפני התגבשות הבחירה בעם ישראל. משום כך לא נדרשה מבעלי תפיסות אלה התייחסות מיוחדת ליהדות ולגורלה. הקשר אל היהדות נבע משני מקורות אחרים: הלשון העברית ותורת הקבלה. באשר לקבלה, הוגי הדעות הללו היו אמונים על מסורת הקבלה הנוצרית. באשר לעברית, כאן ניצבה לפניהם בחירה רעיונית רבת-השלכות בין אפשרויות שונות לזיהויה של אותה לשון קמאית שנודעה לאדם הראשון ונסתתרה עם הגירוש מגן עדן ומעשה מגדל בבל.

תהליכים אלה ואחרים גרמו לכך שבמאה השש עשרה מצויות באירופה שתי תפיסות מנוגדות של הלשון הקומוניקטיבית ושל מעמדה בחיי הדת. מצד אחד מצוי איחודם של שני זרמים: זה של ההומניזם הרנסנסי, המעלה על נס את הרטוריקה הקלאסית ומאמין בכוחו של הניסוח הלשוני המעולה לפתור כל בעיה; וזה המיוצג על ידי התרגום הגרמני של לותר לכתבי הקודש, המאמין באפשרות הקומוניקציה של האמת האלוהית העליונה באמצעות הלשון, ואפילו לשון הדיבור שעד אז נחשבה לנחותה. מצירופם של שני זרמים אלה, שהאדירו את כוחה של הלשון להביע אמת דתית ואנושית, יונקים עד היום הזה כל המאמינים בכוחם של התבונה, ההיגיון והמשא ומתן לפתור את בעיותיה החומריות והרוחניות של האנושות, דהיינו, התשתית של המטא-נרטיב המודרני.²⁵ צירוף זה היה

25 קשה להגים בכוחה של האמונה בלשון ביצירתו של הנרטיב המודרני, ובמיוחד הערצתה של הלשון הגרמנית כגילוי העליון של אמת טרנסצנדנטית, שפיעמה בלבותיהם של מנסיחיה של המודרנה. לאמונה זו נודע גם ממד אסקטולוגי: כושרה המופלא של הלשון להביע אמתות בצורה מושלמת הופכת אותה למכשיר העילאי להתגלותה של התבונה, התגלות המתעצמת והולכת לקראת עידן ההארה

במידה רבה השליט בחיי הרוח, והוא שהטביע את חותמו הדומיננטי על ההתפתחויות התרבותיות בדורות הבאים, ובייחוד על הפילוסופיה.

מצד אחר, תפיסת הלשון ההרמטית-קבלית מהווה מערכת פזורה ובמידה מסוימת אוטורית של כיתות, מגמות, רסיסי תנועות ותופעות שוליים, שפועמת בהם בהתמדה התפיסה כי האמת העליונה, האלוהית, האנושית והמדעית, מצויה מעבר ללשון הקומוניקטיבית ואיננה ניתנת להבעה על ידיה. גישה זו מטופחת על ידי אנשי מדע ומיסטיקנים כאחד: מאגיקנים, אסטרונומים ואסטרוולוגים, אלכימאים, גאוגרפים ולשונאים מזה, קנאי דת ויוצרי כיתות קיצוניות בשולי התופעות הדתיות העיקריות מזה. לעתים מתבלטים בעלי תפיסות אלה ומופיעים במרכזה של העשייה התרבותית – כך בפראג של הקיסר רודולף השני לבית הבסבורג, כך בלונדון האליזבתנית, וכך במיוחד בהיידלברג של פרידריך החמישי ורעייתו אליזבת, בתו של ג'יימס הראשון מלך אנגליה, וכך בהאג המשיגה את עצמאותה מידי הספרדים והופכת למרכז רוחני חשוב של העולם הפרוטסטנטי.

מה משמעותה של דיכוטומיה לשונית זו לגבי התופעות המשיחיות המתססות את אירופה במאות השש עשרה והשבע עשרה?

הבעיה מורכבת, שכן בדרך כלל הלשון המשיחית נוטה לתחום הסמנטי יותר מהלשון המיסטית. המשיחיות היא ההיבט הפוליטי-היסטורי של החוויה הדתית, בשעה שזו מבקשת להציג את הדינמיות של ההיסטוריה ואת קצה הצפוי של זו. המשיחיות מבקשת לגייס את המאמינים לפעילות היסטורית, ודבר זה איננו אפשרי ללא קומוניקציה, הדורשת שימוש ברובד הסמנטי של הלשון. המיסטיקה, לעומת זאת, מתווה דרך לפני המאמין היחיד להפנות עורף למציאות הארצית ולהתפתחות ההיסטורית, ולהתעלות לבדו בסולם רוחני המוביל אל עולם האלוהות העליון והנשגב מכל תלאותיה ותמורותיה של ההיסטוריה. לשון הדרך המיסטית והחוויה המיסטית יכולה אפוא להיות אפופאטית, לשון המכחישה את עצמה ושוללת את המסר שהיא עצמה מציגה.²⁶ המשיחיות סובבת סביב עקרון המנהיגות, ויחסי מנהיג ומונהגים דורשים קומוניקציה לשונית.²⁷ משום כך טעונה ברור הופעתה של

השלמה הצפוי לאנושות מכוחה. בכמה מקרים נקשרה תפיסה זו באמונה סמויה באלוהות של הלשון, שיוחסה בראש ובראשונה ללשון הגרמנית.

26 על כך בפירוט, ראו: דן, על הקדושה (לעיל הערה 15), עמ' 31–86, 108–130, ושם ביבליוגרפיה ודין במחקרים אחרונים בנושא זה.

27 לסוג תופעות זה שייכת גם הנבואה, המניחה שליחות היסטורית של הנביא אל העדה, ולכן כרוכה בה ההנחה כי קוימה קומוניקציה בלתי אמביוולנטית בין האל לשליחו, וכי המסר האלוהי ניתן להעברה לציבור באמצעות הלשון. תכונה זו היא המבדילה בין נבואה למיסטיקה. זאת לגבי התפיסה המקורית של הנבואה, התפיסה המקראית. משעה שנתפרשו דברי הנבואה כאמת נצחית ולא כאמת לשעתה, נפתחו השערים למספר אינסופי של פירושים, שכמעט ביטלו את המשמעות הקומוניקטיבית הראשונות. בנצרות, לעומת זאת, נוצרה נורמטיביות קומוניקטיבית חדשה לדברי הנבואה (והמקרא בכלל): אלה נבואות שבמרכוזן הופעתו של ישו, גורלו ותורתו, נבואה ופרה-פיגורציה של גילויי הברית החדשה. מכאן אי-הבנה העמוקה בין היהדות לנצרות לגבי הבנת המקרא. הפסוקים שנתפסו

הכיליאסטיות החריפה במאות השש עשרה והשבע עשרה דווקא בחוגים ששללו את כוחה הקומוניקטיבי של הלשון המדוברת.

ד

המאורע שנראה לי ב־השוואה בדרך אנלוגית למשבר השבתאי, בעקבות המרתו של המשיח, הוא 'הקרב שלא היה' על החר הלבן, ליד פראג, ב־8 בנובמבר 1620. זה היה צירוף נדיר מאוד של נסיבות פוליטיות, לאומיות ורוחניות־דתיות, שהוכרע על ידי מאורע לא צפוי ולא מוסבר, מעשה מוזר, מפתיע ומערער של האיש שנבחר לתפקיד המנהיגות המשיחית העליונה, הוא פרידריך החמישי מהפלטניט. הדברים נחקרו בפירוט על ידי ההיסטוריונים האירופים, שכן מדובר במאורע רב־חשיבות בתולדותיה של אירופה, בשלב הראשון של מלחמת שלושים השנה.²⁸ להלן הצגת הדברים מנקודת ראות מיוחדת זו של האנלוגיה לתופעה השבתאית, ולאחר מכן נבדוק אם היו יסודות משותפים עמוקים יותר בין התופעות ההרסניות היהודיות והנוצריות שהתמקדו במאורע זה.

הצומת האידיאלי וההיסטורי, שבו נצטרפו הנתיבים והמרכיבים המשיחיים של המאה השש עשרה ויצרו יחד את התופעה המרכזית שהשפיעה על התפתחותה של המשיחיות האירופית במחצית הראשונה של המאה השבע עשרה, היה הניסיון ההיסטורי להפוך את הקיסרות הרומית הקדושה, מייסודו של קרל הגדול שמונה מאות שנה קודם לכן, למוסד פרוטסטנטי, ובכך לבטא את ניצחוננו של העידן החדש שהחל מאה שנה קודם לכן. הקיסרות הייתה המוסד הקתולי הבינלאומי היחיד שנראה היה כניתן לכיבוש. לא הייתה שאיפה פרוטסטנטית לכבוש את הוותיקן, מעוזו של האנטיכריסט, שנועד להשמדה ולהכרתה ולא להחלפה. אילו נעשתה הקיסרות פרוטסטנטית היה הדבר מבטא את ניצחונה השלם של התנועה החדשה באירופה, מאורע המקביל לכיבוש הקיסרות הרומית על ידי הנצרות במאה הרביעית. התפיסה אשר לפיה השליט בארץ הוא הקובע את הדת, שהיא התפיסה שעל פיה חולקה אירופה בין הקתוליות לפרוטסטנטיות במאה השנים מאז ראשיתה של התנועה (ניסיונותיו החוזרים ונשנים של לותר למשוך את הקיסר לצדו הם ביטוי לתפיסה זו), הביאה לכך שבעיני רבים העמדתו של קיסר פרוטסטנטי בראש המוסד השלטוני הוותיק והנכבד ביותר באירופה משמעותה שהקתוליות ירדה ממעמדה הבכיר והתנועות החדשות, בעלות

ביהדות כמכילים אין־סוף משמעויות, נתפסו בנצרות כמבטאים שני רבדים עיקריים: הרובד המידי והרובד הפרה־פיגורטיבי, שניהם קומוניקטיביים.

28 הספרות בנושא זה רחבה עד מאוד. ראו למשל: N. M. Sutherland, 'The Origins of the Thirty Years War and the Structure of European Politics', *The English Historical Review*, 107 J. V. (1992), pp. 587-630. סיכום היסטורי של המלחמה ורקעה מוצג היטב בספרו של החוקר הצ'כי: Polisenky, *The Thirty Years War*, Berkeley and Los Angeles 1971

האופי המשיחי, הן הן הקובעות את המציאות הרוחנית באירופה בכללה. תפיסה זו הייתה מקובלת לא רק על הפרוטסטנטים אלא גם על הקתולים, ומכאן המלחמה ללא פשרות שהכריזו המעצמות הקתוליות, ובראשן ספרד וצרפת, כנגד הניסיון הזה. העובדה שהקיסרות נמצאה בירידה זה זמן רב, והשפעתה פחותה מוזו שבדורות קודמים, לא פגמה בערך הסמלי וההפגנתי של הישג מעין זה. משום כך המאורע הגדול איננו שייך רק לתחום הפוליטי, אלא הוא האירוע בעל הממד האפוקליפטי החשוב ביותר בתקופה זו. ההתנגשות סביב 'מלך החורף' היא אפוא הקרב הגדול בין הגורמים המשיחיים לגורמים האנטי-משיחיים באירופה. בקרב זה באו לידי ביטוי כל היסודות המשיחיים שהתגבשו במאה השש עשרה, ונקבעו הדפוסים להמשך התפתחותן של התנועות הכיליאסטיות במאה השבע עשרה.

בניגוד למדיניות הגלויה של לותר כלפי הקיסרות, המפעל הפוליטי של ראשית המאה השבע עשרה התנהל בחלקו הגדול בחשאי, בבחינת קשר של כוחות פוליטיים וכיתות דתיות שהשתתפים בו ניסו להסתיר את מזימתם עד הרגע האחרון. הדמות המעין משיחית שסביבה נרקם הקשר היה כאמור הנסיך פרידריך החמישי מן הפלטינט, שליטה של היידלברג, שהוצב כמועמד לכס מלכות בוהמיה בפראג כצעד לקראת הכרזתו כקיסר.²⁹ מרכזיותה של היידלברג בתחום הרוחני באותה תקופה, בתור מרכז תרבותי ראשון במעלה ומוקד הפעילות של כיתות משיחיות גלויות ונסתרות, הייתה הגורם המכריע למועמדותו של פרידריך לתפקיד זה. אולם הנכס הפוליטי העיקרי של פרידריך היה אשתו – המלכה אליזבת,³⁰ בתו של מלך אנגליה, ג'יימס הראשון, שנשאה את שמה של המלכה האגדית כמעט, אליזבת הראשונה. אנגליה הייתה המעצמה הפרוטסטנטית העיקרית, זו שגברה במאה הקודמת בצורה דרמטית כל כך על ספרד, מעוז הקתוליות. חצר המלכות של אליזבת הראשונה הייתה מוקד של פעילות רוחנית משיחית,³¹ שהדמות הבולטת בה הייתה זו של

29 דמותו של עוצר הפלטינט וניסיון הנפל שלו למלוך בבוהמיה הוליד מאז המאה השבע עשרה ספרות עשירה, לרבות שירה, דרמה, סיפורת, ציור ועוד. ראו למשל: E. A. Beller, *Caricatures of the Winter King of Bohemia*, London 1928; G. P. R. James, *Heidelberg: A Romance*, New York 1946. בין הסיכומים ההיסטוריים של פרשה זו ומעמדו של פרידריך החמישי בתוכה, ראו: G. Lorenz (ed.), *Quellen zur Vorgeschichte und zu den Anfängen des Dreissigjährigen Krieges*

(Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte der Neuzeit, 19), Darmstadt 1991
30 בין המונוגרפיות העיקריות על חייה של דמות מרשימה זו, ראו: C. Oman, *Elizabeth of Bohemia*, London 1938; J. Gorst-Williams, *Elizabeth: The Winter Queen*, London 1978; M. Lemberg, *Eine Königin ohne Reich: Das Leben der Winterkönigin Elizabeth Stuart*, Marburg 1996; J. Rose, *The Winter Queen: The Story of Elizabeth Stuart*, New York 1979; Mary A. E. Green, *Elizabeth, Electress Palatine and Queen of Bohemia*, London 1909
יומניה וזיכרונותיה של אליזבת מבוהמיה יצאו לאור בשני כרכים במאה הקודמת, ראו: E. Benger,

Memoirs of Elizabeth Stuart, Queen of Bohemia, London 1825

31 אחד הביטויים לתפיסה זו הוא הקישור בין חצרה של אליזבת הראשונה לבין שורשיה של המסורת

ג'ון די, האסטרוולוג, האלכימאי והמתמטיקאי הדגול ביותר במחצית השנייה של המאה השש עשרה, שאף נרדף ונאסר על אמונותיו המשיחיות. ג'ון די שאב את תפיסת עולמו מן המקורות האפלטוניים, ההרמטיים והקבליים של אסכולת פירנצה בסוף המאה החמש עשרה, וניתן לראות בו אחד הגורמים העיקריים בהעברת משנתם של ההומניסטים מבתי המדרש של פיצ'ינו ופיקו דלה מירנדולה לתחום הפרוטסטנטי באנגליה ובגרמניה, שבה ערך מסעות רבים. הוא השתלב בתוך התסיסה המשיחית בחצרה של המלכה הבתולה (שלפי דעת חוקרים, עקבותיה ניכרים גם ביצירותיו של ויליאם שייקספיר, ובייחוד במחזהו האחרון, 'הסערה', שנכתב סמוך להתפרצותם של האירועים הנדונים כאן). ג'ון די שימש צינור להעברת תפיסות העולם המשלבות יסודות משיחיים עם ההרמטיזם והקבלה אל הוגי הדעות – והפוליטיקאים – במרכזה של אירופה. בדור הראשון של יוצריה של הרזיקרוסיאניות בולטת במיוחד דמותו של האנגלי רוברט פלאד, שמיזג בתורתו את המסורות האנגליות עם אלה הגרמניות שעליהן התבססה התנועה באירופה.³²

פראג של רודולף השני שימשה בסוף המאה השש עשרה מרכז של סובלנות דתית שאפשרה את פריחתן של מגמות חדשות בתחומי המדע והמחשבה האוזטרית, לרבות הכיוון המשיחי. התרכזו בה אנשי מדע ותוכנים, היו בה פריצות דרך בחקר האסטרונומיה, ספריות ואוספי ספרים, מאגיה ואלכימיה, והאינטלקטואלים שזכו לכבוד רב בחצר המלכות קשרו קשרים עמוקים עם חבריהם ביתר חלקי אירופה, ובמיוחד כמובן בגרמניה. על יחסיו של מהר"ל עם רודולף נכתב הרבה, והדברים משתלבים באווירת הסובלנות ששררה בפראג. ניתן לומר כי הציר לונדון–היידלברג–פראג היה הבסיס העיקרי ליצירה בתחומים המשולבים של המאגיה, המדע, הקבלה, ההרמטיזם, התאטרון (שעל משמעותו המיוחדת בהקשר זה עמדה בהרחבה פרנסיס ייטס³³), האסטרונומיה, האסטרוולוגיה

הרזיקרוסיאנית, קישור שהתבטא, לדעת כמה חוקרים, גם במחזותיו של ויליאם שייקספיר וביצירותיהם העיוניות והספרותיות של בני התקופה. ראו למשל: W. F. C. Wingston, *Bacon*, Secret Shakespearean – השוה הקונטרס: *Shakespeare and the Rosicrucians*, London 1888 *Seals: Revelations of Rosicrucian Arcana, Discoveries in the Shakespearean Plays...* by Fratres Roseae Crucis, Nottingham 1916; M. Bennel, *Shakespeare's Flowering of the Spirit*, edited and completed by I. Wyatt, East Grinstead, Sussex 1971. רוב הדברים הללו הם דברי אגדה, אולם גם פרנסיס ייטס (בספרה המצוין להלן, בהערה 33) גילתה במחזותיו של שייקספיר יסודות רוזיקרוסיאניים ומשיחיים.

32 ספרו העיקרי של פלאד, המכיל גם התבססות על מסורות עבריות, הוא *Philosophia Moysaica*; וראו: *Mosaical Philosophy: Grounded upon the Essential Truth of Eternal Sapience, written first in Latin and afterwards thus rendered into English by Robert Fludd*, London 1659. על כך עיינו: J. Godwin, *Robert Fludd: Hermetic Philosopher and Surveyor of Two Worlds*, Boulder and New York 1979; J. B. Craven, *Doctor Robert Fludd: The English Rosicrucian: Life and Writings*, Kirkwall 1902

33 F. A. Yates, *The Art of Memory*, New York 1970

והאלכימיה, והמתמטיקה במידה מסוימת בראש כולן, והאפלטוניות נוסח פיצ'ינו מקנה מסגרת פילוסופית לדברים. בסביבות אלה זכתה האוטופיה לפריחה חסרת תקדים, והפכה לכלי ביטוי עיקרי של הציפיות המשיחיות.

הבנתה של תופעה זו, וניתוח משמעותה המשיחית, נעוצה בגורם רעיוני מרכזי אחד המלכד את הדיסציפלינות השונות יחד ומקרין מן התחום הרוחני והאינטלקטואלי אל התחום הפוליטי: תפיסת ההרמוניה הקוסמית, אחדות המיקרוקוסמוס והמקרוקוסמוס. תורה זו, שיסודותיה נוצקו באסכולת פירנצה, והיא הופצה, אם כי בעוצמה נמוכה, בגרמניה בכתביו של רויכלין, וזכתה להתפתחות נמרצת ביותר במשך המאה השש עשרה והשפעתה הגיעה לשיאה במאה השבע עשרה. תורה זו היא שאפשרה שילוב של הרמטיזם, קבלה ומאגיה, יחד עם אסטרונומיה, אסטרוולוגיה, כימיה ויתר המדעים, וגרמה לאיחודן של דיסציפלינות אלה עם הבנת מהותו של האדם ורוחו, מהותה של המדינה ומהותה של הדת. ההרמוניה הקוסמית היא הגורם שאפשר לראות את כל רובדי המציאות וכל רובדי הידע, כל ההיבטים של רוח האדם וכל הדעת הישנה והחדשה, בחינת מקשה אחת, המגיעה עתה – בעידן המשיחי – לכלל מיצוי הבנתה. בצורה מזורה, שכל פרטיה אינם מחוורים לנו כיום, זוהתה אחדות קוסמית זו עם כת סתרים שייכתן שלא הייתה ולא נבראה, אך השפעתה על האירועים הרוחניים והפוליטיים כאחד הייתה רבה מאוד – הרוזיקרוסיאניות,³⁴ המהווה שילוב אמתי והדוק של הרמטיזם (הקינה על אבדן מצרים), משנתו של ג'ון די, הקבלה ו'ספר יצירה', האפלטוניות והמדע, יחד עם אוטריות מודעת ומכוונת המשלבת בתוכה הסתרותה של עילית אינטלקטואלית, יכולת מאגית, ומיזמה פוליטית. האגדה בדבר היות הרוזיקרוסיאנים רואים-בלתי-נראים משקפת בעוצמה רבה אוטריות חדשה זו. (דקרט, שהשתתף כחייל בכיבוש פראג על ידי הצרפתים והספרדים ב-1620, וניצל את

34 הגישה החדשה לנושא זה, וראיית הקשר ההדוק בין ראשיתה של הרוזיקרוסיאניות לניסיון להמליך את פרידריך החמישי על בוהמיה ועל הקיסרות, בוטאה בבהירות ובהרחבה על ידי פרנסיס ייטס בחיבורים רבים, שהעיקרי שבהם: F. A. Yates, *The Rosicrucian Enlightenment*, London and New York 1972. מחקרים אחרים על הרוזיקרוסיאניות והשפעתה על תולדות המחשבה האירופית מאז המאה השבע עשרה, ראו למשל: Ch. McIntosh, *The Rosicrucians: The History, Mythology and Rituals of an Esoteric Order*, York Beach, Maine 1997; idem, *The Rose Cross and the Age of Reason: Eighteenth-Century Rosicrucianism in Central Europe and Its Relationship to the Enlightenment*, Leiden 1992; W. E. Peuckert, *Die Rosenkreuzer: Zur Geschichte einer Reformation*, Jena 1928 (מהדורה חדשה בצירוף מבוא מאת כריסטיאן צימרמן, ברלין 1973); R. Edighoffer, *Rose-Croix et société idéal selon Johann Valentin Andreae*, preface by A. Faivre, Neuilly s/Seine 1982-1987; M. Roberts, *The Fiction of the Brotherhood of the Rosy Cross*, London and New York 1990; P. Villard, *Histoires et portraits de rose-croix*, note bibliographique – F. Secret, Milano 1987; G. Wehr, *Christian Rosenkreuz: Urbild und Inspiration neuzeitlicher Esoteric*, Freiburg im Breisgau 1980; J. P. Bayard, *La symbolique de la Rose Croix*, Paris 1975

שהותו במרכז אירופה ללימודים בתחומים שונים, נחשד עם שובו לפריס בהשתייכות לכת זו. משום כך נאלץ לשוב בין טרקליני פריס, להפגין את היותו נראה ולהכחיש שמועה זו.³⁵ הקשר הפוליטי הסתמך בעיקר על כוחה של אנגליה, ועל האמונה כי מלך אנגליה יבוא לעזרת בתו, שהומלכה על בוהמיה כשעלה בעלה על כיסא המלוכה בפראג. נראה היה שכוח משותף של נסיכים גרמנים רבים סביב הפלטינט, של בוהמיה עצמה, כברית עם אנגליה, יוכל לעמוד כנגד כוחן של הקיסרות ושל המעצמות הקתוליות. מעולם לא הוקמה קואליציה פוליטית פרוטסטנטית כה מרשימה, ואין פלא שהתחושות המשיחיות שנלוו אליה היו מרחיקות לכת. לעומת זאת, החורבן המהיר והשלם של הקשר, שהתבטא בכיבושה של פראג לאחר חודשים אחדים של מלכותו של פרידריך, היה בחינת אכזבה משיחית עמוקה, שנתפסה כבלתי אפשרית, ויש מקום להקבילה מבחינה רוחנית להמרתו של שבתי צבי. הזעזוע היה עמוק עד מאוד, בייחוד – כמו בשבתאות – משום שנעדר ממנו מכול וכול היסוד המרטירי, היקר כל כך הן לנצרות הן ליהדות. לא היה 'קידוש השם' במפלתו של פרידריך החמישי, כשם שלא היה יסוד כזה בהמרתו של שבתי צבי. פרידריך היה לדמות בזויה, נושא לקריקטורות, פליט שנפטר שנים מעטות לאחר התבוסה המחפירה. ההרס והחורבן שהביאו הספרדים על היידלברג, אבדן ארמנותיה וספריותיה, היה אסון צורב במישור הפוליטי ובמישור הרוחני. בגידתה של אנגליה, שלא הושיטה עזרה לאליזבת, בתו של מלכה, צרבה עד מאוד, ומנעה כל ממד של הרואיות מן התבוסה. אין פלא שהירידה למחתרת, שממילא היו שרויים בה רבים מן הקושרים, הייתה התופעה המתבקשת, במידה רבה במקביל לשבתאות שלאחר ההמרה. אולם, כמו בשבתאות, העוצמה הרוחנית שמצאה את ביטוייה בקשר פוליטי-משיחי זה לא נגווה, וגם מרחץ הדמים הנורא של מלחמת שלושים השנה, שבא בעקבות מפלה זו לא החניק את הזרמים המשיחיים, והם הוסיפו לפעול בסתר.

אחד המוקדים של פעילות זו היה, בלי ספק, הארמון בהאג, שבו השתכנה המלכה הפליטה אליזבת מבוהמיה, אשר שימש מרכז רוחני בעשרות השנים הבאות. המלכה הייתה פטרונית לאנשי מדע ופילוסופים, אוטריקנים ואמנים. במרחק מילין אחדים מארמונה, בדלפט, יצר ורמיר את יצירותיו. דקרט הרציונליסט ביקר שם, אך בעיקר עמדה החצר בסנימם של ההרמטיקנים, הרוזיקרואניסטים ושאר נושאייה של הכיליאסטיות של התקופה. ארמונה של המלכה אליזבת מבוהמיה בהאג ניצב על צומת דרכים במרכזה של אירופה, יחד עם דלפט, ששימשה תקופת-מה בירה להולנד הפרוטסטנטית, ההרואית, שגברה על ספרד ונעשתה הליבה של אירופה הפרוטסטנטית. קרבתה ללונדון מצד אחד ולנסיכויות

35 על יחסו של דקרט לפרשה זו בכללה, ראו: T.J. Reiss, 'Descartes, the Palatinate and the Thirty Years War: Political Theory and Political Practice', *Yale French Studies*, 80 (1990), pp. 108-140. דקרט הוסיף לשמור על קשרים עם הוגי דעות ואישים בגרמניה, הולנד ושוודיה, והיה מבאי ביתה של המלכה אליזבת מבוהמיה בגלותה בהאג.

הגרמניות החשובות מצד אחר הפכה את המקום למוקד רוחני ראשון במעלה. פריחת האמנות והמדע בהולנד הציבה אותה במעמד של הממשיכה והיורשת של ההומניזם האיטלקי הנאור (בייחוד בזכות יוקרתו של ארסמוס מלפני דורות). לא ידוע לנו דבר על קשר, בתקופה קדומה זו, בין האג לכת הסתרים החשובה ביותר שצמחה מתוך הצומת הרעיוני והדתי והמדעי של המחצית הראשונה של המאה השבע עשרה, הבונים החופשיים. ידיעותינו הראשונות על קיומה של כת זו באות מלונדון סביב שנת 1640, על רקע המהפכה הרפובליקנית של קרומוול. ראשיתה של כת זו לוטה בערפל סמיך, אולם כבר הידיעות הראשונות קושרות אותה עם הרוזיקרוסיאניות, עם המסורות ההרמטיות והקבליות, ועם שימוש בתערובת של סימבוליקה מאגית וקבלית, אלכימית ואסטרולוגית. בדומה לשבתאות, גם כאן יצרו אגודות הסתרים מערך מפתה ומאיים כאחד, התפשטות האמונה שהנגלה איננו אלא קצה הקרחון של הנסתר, והתורה של ההרמוניה הקוסמית איחדה את כל הרבדים. השתלבו כאן גם יסודות מן האגדה על כת הסתרים הטמפלרית, שנקשרה בחזיונות כליאסטיים, אך גם יסודות הרסניים וחתרניים התערבו בדימוי המתפשט והולך. באמצע המאה השבע עשרה מצויים היו אפוא תחומים נרחבים באירופה, לאחר מלחמת שלושים השנה (שסיומה מקביל בזמן לגזרות ת"ח בתולדותינו), שחיו באווירה חריפה של עידן משיחי שהגיע, אף אם הוא טרם ניכר בכל רובדי המציאות, ועמו – עידן חדש וחופש חדש לרוח האנושית.

ה

בהקשר הנדון כאן, המושג 'קבלה' הוא דו-משמעי ויש לדייק בהבחנה בין שתי המשמעויות בשעה שמנתחים את התופעה. עולמה הרוחני, הרעיוני והמושגי, של הקבלה העברית איננו ממלא שום תפקיד ישיר במסכת זו. כמעט כל הנוטלים חלק בתסיסה המשיחית החריפה הזאת השתמשו במושגים ורעיונות קבליים שקיבלו מכלי משני – מתרגומיהם ומדיוניהם של בני הדורות הקודמים בנושא זה. עולמה של הקבלה הנוצרית קיבל את תווי ההיכר העיקריים שלו בשני העשורים האחרונים של המאה החמש עשרה ובשני העשורים הראשונים של המאה השש עשרה. הקבלה בכתביהם של ג'ון די, רוברט פלאד, יוהן מאייר ובטקסטים הרוזיקרוסיאניים של יוהנס ולנטין אנדרריאה איננה פרי פגישה ישירה עם הקבלה העברית. ואילו הקבלה הנוצרית, כפי שנודעה להוגים הנוצרים במחצית השנייה של המאה השש עשרה וראשית המאה השבע עשרה, היא תופעה שונה לגמרי מן הקבלה העברית, והיא נתגבשה במתכונות והתבססה על מושגים העונים על צורכי הנצרות, ולא היהדות.

הקבלה הנוצרית השתלבה שילוב הדוק עם המסורות ההרמטיות והמאגיות של האסכולה הפלורנטינית של המחצית השנייה של המאה החמש עשרה, והפכה במרוצת המאות השש

עשרה והשבע עשרה לחלק מן המסכת המסועפת של רעיונות, זרמים וקבוצות שנהוג לכנותה כיום בשם אזוטריקה.³⁶ אפיוניה של תופעה זו נחקרים כיום בייחוד על ידי קבוצת חוקרים שמרכזה בפריס ובראשה אנטואן פייבר.³⁷ בהשתלבות זו איבדה הקבלה הנוצרית רבים ממאפייניה המיסטיים, ותחת זאת הודגשו בה היסודות הקשורים בתפיסת המציאות כמערכת הרמונית, ובראיית האמת הנסתרת המאחדת את כל התופעות האלוהיות, האנושיות והקוסמיות כאמת משותפת להרמטיקה ולמאגיה, לקבלה ולפילוסופיה הפיתגוראית, המתמטיקה והאסטרונוגיה, האלכימיה וההירוגליפים המצריים, ומסורות חדשות, כגון הכתבים המיוחסים לכריסטיאן רוזנקרויץ,³⁸ והריטואלים של הבונים החופשיים.³⁹ ההרמוניה הקוסמית המאחדת את כל אלה והעומדת ביסודן של כל התופעות הפכה לרעיון המבריה של האזוטריקה האירופית, ויוצריה שאבו מלוא חופניים ממסורות קבליות או כאילו קבליות, שרבות מהן נוצקו עוד בשורשים האיטלקיים של תפיסת אלה, כגון בעולמו הרוחני המיוחד של פרנצ'סקו ג'ורג'י וספרו העיקרי, *De harmonia mundi totius*, שיצא לאור בשנת 1525.⁴⁰

36 J. Dan, 'Christian Kabbalah: From Mysticism to Esotericism', in: עיינו: J. Dan, A. Faivre and W.J. Hanegraaff (eds.), *Western Esotericism and the Science of Religion*, Leuven 1998, pp. 117-130

37 ראו בקובץ הנזכר בהערה הקודמת הקדמה עקרונית של האניגראף ודיון על הטרימינולוגיה של חקר האזוטריקה מאת פייבר (עמ' 10-1). וכן ראו: A. Faivre and K. C. Voss, 'Western Esotericism and the Science of Religions: Survey Article', *Numen*, 42 (1995), pp. 48-77; A. Faivre, *Access to Western Esotericism*, Albany, NY 1993; W.J. Hanegraaff, 'Empirical Method in the Study of Esotericism', in: *Method and Theory in the Study of Religion*, New York and Berlin 1995, pp. 99-129

38 פרנסס ייטס הדפיסה תרגום אנגלי של שלושת המניפסטים הראשונים של הרוזיקרוסיאניות, שנכתבו על ידי יוהנס אנדריאה, כנספחים לספרה על התנועה (לעיל ראש הערה 34). בדור האחרון נחקרו טקסטים אלה בפירוט וכמה מהדורות מדעיות שלהם ראו אור. ראו למשל: R. van Dulman, *Fama fraternitatis (1614), Confessio fraternitatis (1615), Chymische Hochzeit: Christiani Rosencreutz, Anno 1459*, Stuttgart 1973; idem, *Rosenkreuzerischer Manifeste*, Schafhausen (Switzerland) 1980; S. W. Beeler, *The Invisible College: A Study of the Three Original Rosicrucian Texts*, New York 1991

39 הקשר הישר ורבי-המשמעות בין המסורות הרוזיקרוסיאניות לבין ראשיתו של מסדר הבונים החופשיים איננו מוטל עוד בספק. קשר זה הודגש היטב במסורות של שתי הכיתות הללו, והמחקר ההיסטורי, במקרה זה, מאשר את הדברים. ראו: M. P. Hall, *An Encyclopedic Outline of Masonic, Hermetic, Cabbalistic and Rosicrucian Symbolical Philosophy*, San Francisco 1928; H. Reinalter, *Aufklärung und Geheimgesellschaften: Freimaurer, Illuminaten und Rosenkreuzer*, Bayreuth 1992; F. de Paula Castells, *Our Ancient Brethren: The Originators of Freemasonry: An Introduction to the History of Rosicrucianism*, St. Lewis 1932. אחת ההצגות המפורטות הראשונות של סוגיה זו ניתן למצוא אצל: A. Knigge, *Über Jesuiten, Freymaurer und deutsche Rosenerkreutzer*, Leipzig 1781

40 על השורשים העבריים של משנתו, ראו למשל: D. P. Walker, *Spiritual and Demonic Magic from*

לענייננו חשוב להדגיש כי הקבלה העברית ששימשה בסיס לקבלה הנוצרית נעדרת כמעט לגמרי יסודות משיחיים. קבלת האר"י טרם נוצקה לכלים נוצריים בתקופה הנדונה כאן (לפני 1666), וכאשר חדרה – בכתביו של ון־הלמונט ואחרים בעיקר במחצית השנייה של המאה השבע עשרה – עברו לעולם המחשבה הלטינית היסודות הקוסמוגוניים והמדעיים של תורה זו, ולא היסודות המשיחיים. מושג הצמצום הוא המושג המרכזי שינקה הקבלה הנוצרית המאוחרת מקבלת האר"י, ולא מושג התיקון. אולם, כאמור, פרשה זו נוגעת לתקופה שלאחר המרתו של שבתי צבי, ואין היא מהווה מרכיב של המציאות הרוחנית בתופעות המשיחיות המתוארות כאן.

1

המחקר בתולדותיה ובתורותיה של השבתאות ושל שלווחתיה מדגיש בעת האחרונה את היסוד הארוטי רב־המשמעות במרקם הרגשי של חוויית המשיח. אין ספק כי החירות החדשה שבישר העידן המשיחי, כפי שציירה אותו השבתאות, פתח שערים נעולים של יצרים והעלה אל פני השטח דברים שהמסורת הדתית רבת־הדורות כפתה אותם בעבותות בפנימיות הנפש. הדברים חלים הן על שבתי צבי עצמו, נתן העזתי והמנהיגות השבתאית לדורותיה,⁴¹ הן על הכיתות השבתאיות, כגון בשירה הדתית של כת הדונמה.⁴² על היסוד הארוטי בחוויית החירות הפראנקיסטית נכתב הרבה, ואין ספק שהוא היווה גורם דומיננטי באיבה כלפי הפראנקיסטים בחוגי הרבנים, וכנראה גם במשנתו – ובאישיותו – של יעקב פראנק עצמו.

בבדיקת הרקע לשבתאות בדורות שקדמו להופעתה עלינו לקחת בחשבון כי חוויית חירות מעין זו והשלכותיה בתחום הארוטי היו גורם מרכזי בעולם הרוחני באירופה במאות השש עשרה והשבע עשרה. העידן החדש שפתחה הפרוטסטנטיות כלל ממד ארוטי מובהק, שהמחקר במשך כמה דורות לא נטה להדגישו די הצורך. העובדה הגלויה והמוצקה שהפרוטסטנטיות בכללה התפתחה בכיוונים הדורשים משמעת תקיפה ונוקשה בתחום הארוטי, בייחוד במאות השמונה עשרה והתשע עשרה, ובדרך כלל נתפסה כקפדנית ושמרנית בתחום זה אף יותר מן הקתוליות – טשטשה במידה רבה את העובדה הגלויה והמוצקה אף היא, שלא כך היו פני הדברים בראשיתה של הרפורמציה. הדברים חלים הן

Ficino to Campanella, London 1958, pp. 112-119; G. Busi, 'Francesco Zorzi: A Methodical Dreamer', in: J. Dan (ed.), *The Christian Kabbalah*, Cambridge, MA 1997, pp. 97-125; Ch. Wirszbuski, 'Francesco Giorgio's Commentary on Giovanni Pico's Kabbalistic Theses', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 37 (1974), pp. 145-156

41 ראו: א' אלקיים, 'סוד האמונה בכתבי נתן העזתי', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית תשנ"ב.
42 אלי שי מכין עתה מחקר מפורט על היסוד הארוטי בעולמה של כת הדונמה, ומתבסס, בין השאר, על החלק שלא נתפרסם של קובץ השירות והתשבחות של כת זו.

על הזרמים המרכזיים, המתונים, בעולם הפרוטסטנטי, הן על הכיתות שנוצרו סביב מרכז זה, בייחוד בחוגי האנבפטיסטים.

קשה להגזים בחשיבותם של שניים מן החידושים העיקריים שהציגה משנתו של לותר, ואשר נתקבלו ללא עוררין על ידי כל זרמיה של הפרוטסטנטיות: התרת נישואי כמרים והפקעת המעמד של סקרמנט מן הנישואין. יחד עם אלה ביטלה הפרוטסטנטיות את מוסד הנזירות. שתי קביעות אלה חייבו תפיסה חדשה לחלוטין של מעמדו של היסוד הארוטי בחיי האדם, לאחר למעלה מאלף שנים שהתפיסות הקתוליות שלטו בהן שלטון ללא מצרים. החיים באירופה במאה השש עשרה ראו סביבם נזירים לשעבר הנושאים נשים ומולידים ילדים, כמרים לשעבר הנישאים ומתגרשים. מוסד הנישואין פסק להיות מוסד קבוע לכל החיים ופתח הגירושין נפתח לרווחה – דבר שהוגדר לעתים כ'פוליגמיה סדרתית'. זו הייתה מהפכה מינית ראשונה במעלה, והיא גם ביטאה וגם הגבירה את תחושת העידן החדש, החירות החדשה, ששטפה את אירופה בתקופה זו. 'ברוך מתיר איסורים' היא ברכה שבוודאי ניתן היה לכוונה אל מרטין לותר. הוא הקנה למאמיניו חופש מנומק בחסות אלוהית מן האיסורים החמורים ביותר שהקתוליות כפתה על אירופה ואשר נחשבו ליסוד מוסד של ההוויה הדתית והחברתית שאין עליהם ערעור.

בעולם ששלטה בו תפיסת העולם הלותרנית – בכל אחד מגווניה הרבים – לא ניתן היה לקיים עוד את האידאל העליון הנובע מן הדואליזם הקיצוני של גוף ונפש, אשר לפיו התעלות הנפש כרוכה בהכרח בדיכוי של הגוף, בראש ובראשונה של היצר הארוטי. למעלה מאלף שנים זיהתה הנצרות את המעלה הדתית עם פרישות מינית גמורה, ובכך העמידה את המיניות בקוטב המנוגד לשלמות הדתית. הנישואין נתפסו כמעין פשרה, המותרת רק בחסותו של הסקרמנט, ורק בתנאי שהם נישואים נצחיים שאינם ניתנים לפירוק (כנובע ממהותו של סקרמנט). ביטולו של מכלול זה כולו על ידי לותר העמיד את הארוטיקה במעמד של שילוב במציאות הדתית, ועידוד הפרייה ורבייה כערך חיובי והסרת האיסור על גירושין הקנו לו משמעות חיובית משל עצמו. בניגוד למצב בעולם הקתולי, הפרוטסטנטיות נהגה לעודד נישואי אלמנות וגרושות, ובכך סייעה סיוע נוסף להסרת עקרון החד-פעמיות לגבי הנישואין. עם כל חשיבותם של הדברים האלה לגופם, הם חשובים לא פחות בחינת ביטוי למציאות חדשה, לתפיסה דתית חדשה, ולחופש לבדוק מחדש בדיקה רדיקלית עקרונות ישנים, אף בתחומים שהיו סמויים וכפויים ביותר. הגיעו הדברים לידי כך שלותר וכמה מתומכיו סייעו בידי הנסיך של מדינת הסה לקיים נישואין ביגמיים (זו הייתה, במידה מסוימת, העדפת מוסד הנישואין על יחסים מיניים שמחוץ לנישואין).

תפקיד נכבד במסגרת זו נודע לתפיסה החדשה, הליטרלית, של המקרא, שניזונה הן מן האיבה לפרשנות הקתולית הן מן ההילה שאפפה את התרגום הגרמני החדש של לותר. סיפורי המקרא, משעה שהובנו כפשוטם, הציגו מגוון חדש של התייחסויות אפשריות

לתחום הארוטי, וכן דמויות ודימויים חדשים שניתן היה להסתייע בהם בשעה שביקשו חידוש רדיקלי בתחום הארוטי. לעומת זאת, יש לקחת בחשבון ממד שבו שונה היה המצב בעולם הנוצרי הפרוטסטנטי מן המצב ביהדות: מערכת־האכיפה של החוק והמוסר בתחום הארוטי ביהדות נתונה כולה בידי ההלכה ובידי מיישמה בקהילות ישראל. בעולם הנוצרי היו מרבית החוקים בתחום הארוטי גם חוקים אורחיים, חילוניים, הנחקקים ונכפים על ידי המדינה ורשויותיה. עברה מוסרית הייתה במרבית המקרים גם עברה פלילית, והשינויים בתחום הדתי לא הועברו באופן אוטומטי לתחום החברתי והפלילי. עובדה זו סייעה בידי הממסד הפרוטסטנטי המרכזי ליצור מערכת חדשה בתחום זה, אך להקנות לה אופי שמרני ומרוסן, שהפך ברבות השנים לנוקשה ומחמיר משהיה לפני הרפורמציה.

אין פלא כי בעיצומה של מהפכה מרחיקת לכת כל כך, זרמים קיצוניים בפרוטסטנטיות הרחיקו גם הם לכת משהתיר לעצמו הממסד המרכזי של הלותרניות. מצד אחד, רווחו ביניהם מגמות אסקטיות ופרישותיות שסטו, לצד החומרה, מן התפיסה ה'ארצית' של המיניות שקבע לותר, אם כי המסגרת המשפחתית נותרה תמיד המקובלת והנדרשת. מצד אחר, רווחו גם מגמות מתירניות שהגיעו עד כדי ליברטיניות המנומקת הנמקה תאולוגית. המסגרת האידיאלית העיקרית לכך, הנוגעת לעניינו של דיון זה, היא המסגרת האוטופית, להלכה ולמעשה. כאשר ניתן חופש לדמיון לצייר חברה אידאלית על פי התפיסות הדתיות החדשות, וכאשר נעשו ניסיונות להקים את האוטופיה הלכה למעשה בעיר או במדינה, התפרצו מאוויים אלה ונעשו תופעה היסטורית עתירת חומר נפץ חברתי ורעיוני.

אחת הדוגמאות המוקדמות לתופעה זו היא התרת הפוליגמיה בעיר מינסטר בשעה ששלטו בה המורדים האנבפטיסטים. עיצוב מחדש זה של המשפחה (ולא מתירנות מינית) היה משולב בתפיסה הקומונלית לגבי רכוש שרווחה בין המורדים, והדברים היו חלק מהקמתה של חברה אוטופית עלי אדמות. במושגים 'פראנקיטיים', ניתן לומר כי תורת אחרית הימים של מורדים אלה כללה תפיסה של משפחה מורחבת, אך לא של ליברטיניות. גדרי עריות לא נפרצו. חוקרים מציינים כי במידה ידועה באה תורה זו לתקן את מצבן של הנשים הבודדות והאלמנות הרבות שהיו מצויות בעיר, והצורך לכלול אותן במסגרת משפחתית. שונים במידה ידועה הם פני הדברים בתורתה של קבוצה אנבפטיסטית אחרת, זו הקרויה 'החולמים', שבסיסה היה בקומוץ כפרים קטנים והשתייכו אליה בעיקר איכרים. הם קרויים בשם זה משום שהאמינו כי זיווג נגזר בידי שמים ומוצא את ביטויו בהתעוררות פנימית שבאדם המכוונו כלפי אישה מסוימת, התעוררות הלובשת לעתים צורה של חלום. מאחר שהמדובר בחברות קטנות וסגורות, רוב המקרים היה מדובר בקרובי משפחה, והדברים נשאו אופי של חילופי נשים בחברה משפחתית מצומצמת.⁴³ מובן מאליי שבני כת זו התקשו להסביר כיצד ניתן להבחין בין ציווי אלוהי להתעוררות היצר האנושי.

43 על כך ועל תופעות דומות אחרות, ראו: L. Roper, *Oedipus and the Devil: Witchcraft, Sexuality*

שתי דוגמאות אלה, שהתפרסמו בדור הראשון של הרפורמציה וסמוך להתחלותיה של התנועה האנבפטיסטית, תרמו לכך שמאז ואילך, במשך דורות רבים, נהגו יריבים בתחום הדתי להאשים זה את זה בפריצות מינית. לכך הצטרפה גם העובדה שזיהוי היריב הדתי עם האנטיכריסט והשטן היה מעשה של שגרה באותה תקופה, ודמותם של אלה זוהתה תמיד, אך במיוחד בתקופות הנדונות, עם יצר מיני חסר מעצורים. ניתן לומר כי הייתה הסכמה בדבר פריצתו של עידן חדש ועמו מוסר מיני חדש, אלא שכל זרם זיהה את תפיסתו שלו עם הציווי המשיחי האוטופי, ואת תפיסותיהם של יריביו עם אלה של השטן והאנטיכריסט. בין כך ובין כך, המשיח והשטן כאחד בישרו מיניות חדשה, ומאמיניהם החדירו תחושה עמוקה של שינוי עמוק בתוככי המציאות, שמצא את ביטויו בהיתרים חדשים או בחומרה חדשה בתחום המיני.

דין הוא לראות נושא זה גם על רקע ציד המכשפות שהשתולל באירופה הקתולית והפרוטסטנטית כאחד בתקופה ששני מחנות אלה נלחמו זה בזה. נוכחותו המתמדת של השטן, לכאורה האיוב המשותף, בכל כפר ובכל שכונה, כפי שהאמינו, לא הקתנה כלל את עוקצה של האיבה ביניהם. אין צורך להאריך בתיאור התשתית הארוטית החריפה של האמונה בפעולת המכשפות והשטן: האשמות על רקע מיני שימשו יסוד במקרים אין ספור, ותעתוע העיוועים האירופי בדבר 'שבת המכשפות' לא היה אלא ציור של אורגיה אדירה סביב דמותו של השטן, בחינת פרודיה של הטקס הנוצרי סביב דמותו של ישו. סופרי התקופה הרבו לתאר בצורה ציורית ביותר את התנהגותם הפרוצה של המכשפים והמכשפות בטקס ה'שבת', ואת שימושם לפני השטן בחינת עבדי מין בפרקטיקות מכווערות. דומה שאין כיום ספק בכך שכל עניין 'שבת' זו היה פרי דמיונם של תאולוגים, סופרים ואינקוויזיטורים, ללא כל יסוד במציאות, כפי שהראו כהן⁴⁴ וטרור-רופר⁴⁵ בשורת מחקרים שמרדו בתפיסתה של מרגרט מאריי (M. A. Murray) מראשית המאה. ניסיונו של קרלו גינצבורג להחיות את התפיסה הישנה לא העלה דבר, וחוקרים חדשים שבו והוכיחו כי אין שמץ אמת בדברים. אך דווקא בגלל היותה של 'שבת' זו פרי הדמיון, יש בה משום ביטוי מעוצם של דימויים ומאויים שרווחו בדורות הללו, והביאו לכך שאיש לא

and Religion in Early Modern Europe, London and New York 1994, pp. 82-86 et passim

N. R. C. Cohn, *The Pursuit of the Millenium*, London 1957 44

H. R. Trevor Roper, *The European Witch-Craze of the 16th and 17th Centuries*, London 1969. 45
הספר נדפס מאז פעמים רבות וזכה להדים רבים. עיקרו הוא פולמוס כנגד התפיסה שהייתה שרירה במחצית הראשונה של המאה, בעקבות ספריה של מרגרט מאריי, בדבר היות הכישוף שריד ימי ביניים של פולחנים עתיקים. טרור-רופר הוכיח כי מאפייניו של הכישוף המתואר בתעודות מהמאות החמש עשרה והשש עשרה הם נוצריים מובהקים בהיפוך, וכי 'דת השטן' לא הייתה דת עממית אלא פרי המצאתם של תאולוגים נוצרים שעיצבו את דמותה כהיפוך דתם שלהם. אף על פי שקמו עוררים על תפיסה זו, מחקרים חדשים מן העשור האחרון מחזקים במידה רבה את הנחות היסוד שקבע טרור-רופר.

פקפק באמתותם של הדברים, ושופטים כפו על מכשפים ומכשפות מעונים לבדות פרטים נוספים בתיאורים אלה בדמיונם המיוסר.

ז

אפיק מיוחד, רב משמעות והשלכות, שבו זרמו המאוויים האסכטולוגיים שנבעו מתוך מערכת מחשבה זו הוא האפיק האוטופי, ובכך מצוי הבדל בולט בין הזרמים האלה לשבתאות. מאז המאה החמש עשרה נעשתה היצירה בתחום האוטופיה אחד הביטויים המובהקים של החזיונות האסכטולוגיים בעולמה של הנצרות. מאפיינים מיוחדים של המחקר האירופי במאה וחמישים השנים האחרונות גרמו לכך שהאוטופיה נעקרה מתחומה המקורי, הדתי-אסכטולוגי, ומחקרה נעשה ענף במדעי החברה, ובייחוד בתולדות הסוציאליזם. תרם לכך במיוחד פרידריך אנגלס, חברו של מרקס, אשר בחיבורו 'התפתחות הסוציאליזם מאוטופיה למדע' הפקיע נושא זה מהקשרו הדתי וקבעו בתחום תולדותיהן של שיטות ממשל, כלכלה וחברה. ההתפתחות הנמרצת של מדעי החברה בתקופה זו חיזקה את המגמה לראות את הצד הפוליטי והחברתי שבחזיונות האוטופיים תוך דחיקת האסכטולוגיה לשוליים. כך נעשה תומס מורוס אחד ממבשרי הסוציאליזם.⁴⁶ אולם פריחתה של היצירה האוטופית מסונפת בכיורור רב להתעוררויות האסכטולוגיות של המאות השש עשרה והשבע עשרה. תומס מורוס, מחבר 'אוטופיה' הקלסית, היה ממעריציו של פיקו דלה מירנדולה, וכתב ביוגרפיה של הוגה הדעות הפלורנטיני, באנגלית. ביוגרפיה זו, שנדפסה לראשונה בשנת 1510, נכתבה כנראה חמש שנים קודם לכן, דהיינו ממש בראשית המאה השש עשרה, ורק עשור שנים לאחר מותו של פיקו.⁴⁷ 'אוטופיה' של מורוס התפרסמה ב-1516, סמוך להופעתו של החיבור 'על חכמת הקבלה' לרויכלין – ולפרסום התזות של לותר. מצוי היה קשר פנימי, ענייני ואישי, בין מסורת התיקון הספיריטואלי ברנסנס בפירנצה לבין הקונטקסט הרוחני שבו נכתב 'אוטופיה' של מורוס באנגליה המרוחקת, העתידה לאמץ את הפרוטסטנטיות לאחר מכן. פרנסס ייטס הציעה לראות באמונתם של בני האי אוטופיה, לפני התנצרותם, אמונה הרמטיסטית, כפי שהיא תוארה בבית מדרשו

46 כך למשל תורגם חיבורו של מורוס, 'אוטופיה', לעברית ויצא לאור בספרית פועלים במסגרת ספרי יסוד בתולדות הסוציאליזם. ראו: תומס מורוס, אוטופיה, תרגום, מבואות והערות: אפרים שמואלי, מרחביה 1946. ההקדמה פותחת במילים: 'האוטופיה של תומס מורוס, אבי אבות הסוציאליזם המודרני'. לשם השוואה, ראו: מ' בובר, נתיבות באוטופיה, תל-אביב תש"ז. בובר הקדיש את הספר לזכרו של גוסטב לנדאוואר, הוגה הדעות הסוציאליסטי הנודע, ויש בדבריו התייחסות אמפתית עמוקה לתנועה הקיבוצית אשר נמנעת משגיאות שפגמו בניסיונות אוטופיים קודמים.

47 *The English Works of Sir Thomas More, vol. I: The Life of John Picus, Earl of Mirandula.* W. E. Campbell, A. W. Reed, R. W. Chambers et al. (eds.), London 1931, p. 331
בפירוט: R. W. Chambers, *Thomas More*, London 1935, pp. 93-94.

של פיצ'ינו. המסגרת שהמניפסטים הרוזיקרוסיאניים הראשונים נוצקו לתוכה הייתה מסגרת האוטופיה, וקברו של רוזנקרויץ נתגלה באי מרוחק, במתכונת הקלסית של האי אוטופיה שקבע תומס מורוס. הקבר נמצא במערה עמוקה, ועליו וסביבו חקוקים סמלים מתמטיים וסימנים מסתוריים מסוגים שונים.

'אטלנטיס החדשה' של פרנסיס בייקון מצטרף למניפסטים של יוהנס ולנטין אנדריאה כביטוי מובהק לאוטופיה רוזיקרוסיאנית, כפי שהבחינה פרנסיס ייטס.⁴⁸ החיבור, שנדפס כיצירה לא גמורה שנה לאחר מותו של בייקון, ב־1627, התחבר כנראה שנים רבות קודם לכן, בסמוך ובהשפעת פרסומם של המניפסטים הרוזיקרוסיאניים. הסיפור שבמסגרתו מתוארת החברה האוטופית של אטלנטיס החדשה הוא מעשה בניצולים של ספינה טרופה שהגיעו אל האי־היבשת שאיש לא ידע על קיומו, וגילו שם חברה נוצרית המקיימת אורח חיים השאוב במישרין מהשראתם של השליחים הנוצרים הראשונים (דהיינו, ללא השפעתה של הכנסייה הקתולית). הם מקיימים חברה המקדישה את עצמה להרחבת הידע, ידע הנתפס על ידיהם בחינת הארה רוחנית עילאית. המקדש המתנוסס במרכזו של היישוב נקרא 'בית שלמה', ובו נמצאים, בין השאר, כתביו האבודים של שלמה המלך. שם הוי"ה וציור הכרובים המגוננים על החוסים בהם הם מן הסממנים המייחדים חברה זו. אטלנטיס החדשה מגשימה את חזונו של בייקון שהובע קודם לכן בכתביו העיוניים, שהוקדשו למלך ג'יימס הראשון מלך אנגליה ואביה של אליזבת מלכת בוהמיה. בייקון אף השתתף בהכנת החתונה בין אליזבת לפרידריך החמישי מן הפלטינט. יסודות הרמטיים רבים, ויסודות מאגיים־קבליים מבית מדרשם של ההומניסטים של פירנצה ומייסדי הקבלה הנוצרית, מצויים בתורתו העיונית של בייקון (שנהוג היה לראות בה בעיקר הטפה למדע ניסיוני במובן המודרני), כפי שהוכח במחקרים אחרונים.⁴⁹ קשה לפקפק בכך שהטפתו של פרנסיס בייקון להרחבת הידע האנושי כדרך למשיכת הארה עליונה, וכן דרישתו ליצור חברה חבורה של אנשי מדע שיקדמו את האנושות מבחינה רוחנית ומבחינה חברתית לקראת הגשמת מאווייה, הן חלק מאותה התעוררות כליאסטית שבמרכזה מצד אחד התנועה הפוליטית שתמכה בפרידריך החמישי, ומצד אחר המסתורין הרוזיקרוסיאני, היורש את המסתורין ההרמטי־קבללי של תקופת הרנסנס.

אחד המאפיינים רבי־העניין של שתי היצירות הוא תיאורם של שליחים סמויים מן האי הרחוק הסובבים באירופה ואוספים ידיעות וחדשות, משמע – יש להם נציגות נסתרת בתוככי אירופה.⁵⁰ נציגים אלה, שלושה בכל עת, לפי תיאורו של בייקון, לובשים את

48 ייטס (לעיל הערה 34), עמ' 118–150.

49 ראו בעיקר: P. Rossi, *Francis Bacon: From Magic to Science*, London 1968. וראו המבוא של מנחם פיש לפ' בייקון, אטלנטיס החדשה, תרגם ישראל כהן, תל־אביב תשמ"ו, עמ' 8–11.

50 מכאן ניתן לראות שהמקבילה העברית הקרובה ביותר לסוג יצירה זה היא תיאורי עשרת השבטים וסדרי החברה, המשפט והדת שלהם, כפי שהם צוירו מאז ימי אלדד הדני ועד שליחותו של דוד

הבגדים הנהוגים במקום שליחותם ומדברים ומתנהגים בצורה העושה אותם רואים-ואינם נראים, חבורת סתרים הנושאת את חזון העתיד, בדומה לחכמי הרוזיקרוסיאניות. בין השאר, גם בני אטלנטיס החדשה וגם חכמי צלב השושנים מצווים לרפא חולים ללא שכר, ונקשרו להם כתרים של עושי נפלאות בתחום זה. במונחים שבתאיים, החכמים המתוארים על ידי אנדריאה ועל ידי בייקון נראים כחסידי 'תורה דבריאה', בעוד שבלבם מפעמת 'תורה דאצילות' ולה נתונה נאמנותם.

פגישה נוספת עם אוטופיה מסוג זה, הקשורה במישרין עם החוויה יוצאת הדופן של שנת 1620, מצויה ביצירתו של יוהן קומניוס, 'הלבירינת של העולם', הנחשבת לאחת היצירות הספרותיות המעולות ביותר באירופה של המאה השבע עשרה.⁵¹

ח

ומה עניינו של יאן (יוהנס) ון-דלפט ורמיר לפרשה זו? ייתכן מאוד שאין כל קשר בין האמן הצנוע והעלום ל'מלך החורף' הפרוטסטנטי ולמלך המשיח היהודי. ורמיר חי את רוב ימיו הקצרים (1632–1675) בעיירה הקטנה דלפט, כשחלונו נשקף אל בית העירייה המהודר שניצב במרכזה של כיכר העיר. תמונותיו הקטנות במספר ובגודל היריעה, המאופיינות על ידי צניעות מופלגת בנושאי הציור ובדרך ההבעה, נשכחו כמעט לגמרי במשך מאתיים השנים הבאות, ורק במחצית השנייה של המאה התשע עשרה עוררו חוקרים אחדים עניין מחודש בו, ויצירתו הלכה ותפסה מקום מרכזי בתולדות הציור האירופי. דומה שמאז מצויה ההערכה לורמיר בסימן עלייה מתמדת, הנמשכת גם כיום. בימינו אינך צריך להיות אורח הולנדי דווקא כדי להיות סמוך ובטוח כי ורמיר הוא גדול הציירים בכל הזמנים, ואולם אי-אפשר להיות נדרלנדי בלא ביטחון זה. הציור הנדון כאן, 'נערה עם עגיל פנינה', נחשב בעיני רבים ליצירתו המושלמת ביותר. אינני מכיר דוגמה אחרת לציור שהמרחק בין המקור לפרודוקציות הטובות ביותר גדול כל כך. המתבונן בתמונה בארמון הצנוע בהאג, שבו היא מצויה כיום, ניצב משתאה ונפעם אף אם אמון הוא על העתיקה של התמונה.

כיום ניתן להגיע מהבית ששימש ארמונה של המלכה אליזבת מבוהמיה בהאג אל ביתו של ורמיר בנסיעה של רבע שעה. במאה השבע עשרה נדרש לכך יותר זמן, אך עדיין זו שכנות קרובה. כמעט אין בידינו ידיעות מפורטות על חייו ועל עולמו הרוחני של האמן,

הראובני. התיאורים האוטופיים של אלדד קובצו בידי אברהם עפשטיין. ראו: כתבי א' עפשטיין, א, ירושלים תשי"א, עמ' א-קפט. היסוד הצבאי, המודגש במסכת התיאורים העברית, מועט באוטופיה הנוצרית. היסוד הצבאי מודגש יותר באפיק אחר של האוטופיה הנוצרית – בתיאור הממלכה האגדית של הפרסביטר יוהנס.

51 ראו: J. Comenius, *The Labyrinth of the World and the Paradise of the Heart*, translation and introduction: H. Louthan and A. Sterk, New York 1997. על הרוזיקרוסיאנים ראו שם, בייחוד עמ' 114–118.

אולם מצויים רמזים אחדים המעידים שיייתכן שהיה מבאי ביתה של המלכה הגולה,⁵² והיה מעורה באווירה המיוחדת של התסיסה הרוחנית והציפייה להתגלותו של עולם חדש, שהתמקדה סביב בתו של מלך אנגליה, השכן הקרוב מעבר לתעלה.

אין כל קושי לנסות לפרש תמיהות רבות ביצירתו של ורמיר על פי הלכי הרוח המשיחיים, הרוזיקרוסיאניים והקבליים שהאג הייתה אחד ממרכזהם בתקופה הנדונה. בקרב חוקרי ציוריו של ורמיר קיימות גישות שונות וסותרות בפרשנות האידאית של הדברים, והקשיים מאפשרים להציע פתרונות מכל סוג שהוא. אולם ראוי להציג נקודה אחת מרכזית בדיוני החוקרים על תמונותיו של ורמיר בסיומו של דיון זה.

הצעות שונות הוצעו להסברת טיבו של השביס המוזר שלובשת הנערה בציור המפורסם, ויש בין החוקרים מי שכינו אותו בשם 'כיסוי הראש התורכי'. איש מביניהם, עד כמה שידיעתי מגעת, לא קישר זאת עם החידה השנייה הקשורה בציור זה – מתי בדיוק ציירו האמן.⁵³ למרות הספק, תמונה זו צוירה ככל הנראה בשנת 1666, השנה שבה חולל כיסוי ראש תורכי אחר תמורה גדולה בקצה המנוגד, המזרחי, של יבשת אירופה.

52 על שנותיה האחרונות של אליזבת מבוהמיה, ראו: K. Hauck, *Elisabeth, Königin von Böhmen, Kurfürstin von der Pfaltz in ihren letzten Lebensjahren*, Heidelberg 1905

53 בין המחקרים הרבים שראו אור בתקופה האחרונה, עם ההתעוררות המחודשת של העניין ביצירתו של ורמיר, יש לציין את הספרים הבאים: E. A. Snow, *A Study of Vermeer*, Berkeley, Los Angeles and London 1979; A. K. Wheelock Jr. (ed.), *Johannes Vermeer*, New Haven and London 1995; J. M. Montias, *Vermeer and His Milieu*, Princeton 1991; Ch. Hertel, *Johannes Vermeer*, Cambridge 1996